

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ШАРҚШУНОСЛИК ИНСТИТУТИ**

Қўлёзма ҳуқуқида
УДК:
ББК:

Тўрабеков Давронбек Хотамбековичнинг

**“Хитой тилида оммабоп ибораларнинг лингво-
когнитив таҳлили”**

**5A220102 – ЛИНГВИСТИКА МУТАХАССИСЛИГИ
(ХИТОЙ ТИЛИ)**

Магистр

**академик даражасини олиш учун ёзилган
диссертация**

Илмий раҳбар: ф.ф.н. Носирова С.А.

Тошкент-2011

МУНДАРИЖА

Кириш

1 боб. Когнитив лингвистика ва унинг замонавий илмий парадигмадаги ўрни.....

1.1 Фанлар когнитив лингвистикаси, унинг шаклланиши: манбалари ва шаклланиш босқичлари.....

1.2 Когнитив лингвистиканинг муаммо, вазифа ва қонунлари ҳамда атамашунослик базаси.....

1.3 Тил ходисаларига когнитив ёндашув ҳамда белгилаш муаммоси: концепти, тушунчаси ва маъно-мазмунни.....

1.4 Концепт -когнитив лингвистиканинг асосий тушунчаси сифатида.....

2 боб. Хитой тилидаги оммабоп ибораларнинг лингво –когнитив хусусиятларига кўра лексик –семантик таҳлили.....

2.1 Оммабоп ибораларни ҳосил бўлишида когнитив усулнинг ўрни ва аҳамияти.....

2.2 Оммабоп ибораларнинг лексик –семантик таҳлили.....

Хулоса.....

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати.....

Илова.....

КИРИШ

«Жамиятни маънавий янгилашдан кўзланган бош мақсад - юрт тинчлиги, Ватан равнақи, эркинлиги ва фаровонлигига эришиш, комил инсонни тарбиялаш, ижтимоий ҳамкорлик ва миллатлараро тотувлик, диний бағрикенглик каби кўп-кўп муҳим масалалардан иборат. Эндиги энг долзарб вазифамиз - бу жараёнларнинг илмий-назарий асосларини, уларнинг янги-янги қирраларини мукамал очиб бериш, ўқувчиларимиз, талабаларимизга, кенг жамоатчиликка содда, лўнда қилиб тушунтириб бериш ва уларни янги ҳаёт, замон талабларига жавоб берадиган жамият қурилишининг фаол ва жўшқин иштирокчиларига айлантиришдан иборат».¹

«Миллий ғоя, миллий мафқурани ишлаб чиқиш, уни шакллантириш учун ҳар қайси миллатнинг энг илғор вакиллари, керак бўлса мутафаккирлари, халқ ва Ватан равнақи учун ҳаётини бағишлайдиган фидоий зиёлилар меҳнат қилиши лозим».²

Дарҳақиқат, юқорида таъкидлаб ўтилганидек, тарбиячилар олдида қўйилган вазифалар ўта улкан бўлиши билан бирга жуда масъулиятли ҳамдир. Чунки, «амалдаги давлат ва жамиятимиз қурилишида, иқтисодиётимиз ва маънавиятимизни шакллантиришда мутлақо янги-янги қадамлар қўйилмоқда, замон талабларига ҳамоҳанг ўзгаришлар рўй бермоқда, аммо мактаб ва ўқув юртларида болаларимизга, эртага бизнинг ўрнимизни босиши лозим бўлган ўз фарзандларимизга рус олимларидан қолган дарслик ва китоблар асосида билим ва тарбия бермоқдамиз. Бундай ачинарли ҳолатларга барҳам бериш вақти келди».³

1. Каримов И.А. Донишманд халқимизнинг мустаҳкам иродасига ишонаман.

2. Ислом Каримовнинг "Fidokor" газетасининг мухбири санолларига жаноблари. –Т., 2000. 11-б.

3. Каримов И.А. Ўша асар. 12-б.

Мавзунинг долзарблиги.⁴1991 йил ХХР Ўзбекистон мустақиллигини тан олиб, 1992 йил дипломатия муносабатлар ўрнатилгач, икки мамлакат ўртасидаги тенг ҳуқуқли алоқалар ўрнатила бошланди. Ўтган 19 йил давомида икки давлат ўртасида 200 дан ортиқ расмий ҳужжатлар имзоланди.

1992 йил 15 октябрда Тошкентда ХХР элчихонаси 1995 йил 6 майда Пекинда Ўзбекистон элчихонаси очилди. Шу давр мобайнида Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислон Абдуғаниевич Каримов беш марта (1992 йил, 1994 йил, 1999 йил, 2001 йил, 2011 йил апрель ойида) расмий ташриф билан Хитойда бўлди. Бу буюк давлат билан ўзаро иқтисодий ва ижтимоий – маданий алоқаларнинг, тенг ҳуқуқли ва ўзаро манфаатли ҳамкорликнинг аста-секин ўсиб бориши, Ўзбекистон учун айниқса истикболли кўринарди. Бунинг устига Хитой ўз ҳудуди жихатидан Ўзбекистонга жуда яқин жойлашган буюк мамлакатдир. Айниқса, ҳар икки давлат Буюк Ипак йўлида жойлашганлиги учун ҳам кўп соҳаларда ушбу ҳамкорлик чуқур тарихий илдизларга эга. Ундан ташқари охириги пайтларда Республика раҳбарияти томонидан Хитой ва Ўзбек икки томонлама алоқаларига эътиборни кучайтиришаётганлиги ҳаммага аён, хусусан, Ўзбекистон Республикаси Президенти бошчилигидаги юқори даражадаги ҳукумат вакиллари томонидан 2005 йилнинг биринчи ярмида Хитой Халқ Республикасига қилинган сафар доирасида қўл қўйилган кенг кўламли ҳамкорлик шартномалари, икки давлат орасидаги ҳар томонлама алоқаларнинг жуда тез темплар билан ривожланаётганлигининг аниқ далиллари билан биридир.

Бундан ташқари ўтган давр мобайнида икки давлат Ташқи ишлар вазирлари, Вазирлар маҳкамаси раҳбар ходимлари, парламент делегациялари ва бошқа ходимларнинг ўзаро ташрифлари амалга оширилди.

1994 йил да икки мамлакат ўртасида тузилган савдо-иқтисодий ҳамкорлик бўйича ҳукуматлараро комиссия доимий фаолият кўрсатиб

⁴ И.А.Каримов. Баркамол авлод орзуси Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. - Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси”, 1994 й. - Б.

келмоқда. Ўзбекистон-Хитой муносабатларининг чуқурлашиб бораётганлиги, томонлар учун мамнуният бағишлаши табиий, албатта.

Бу икки мамлакатлар ўртасида ижтимоий жабҳаларда кечаётган чуқур ўзгаришлар тимсолида ишонч ҳосил қилиш мумкин. Шу маънода Ўзбекистонда хитой тилини ўрганиш, унинг ижтимоий соҳалари билан боғлиқ янги қирраларини кашф этиш муаммолари ўзининг сифат даражасига кўтарилди. Яқин тарихимизда бизнинг ғарб тилларини ўрганишимизда она тилимиз эмас, балки асосан русс тили воситачи тил бўлиб келди. Бунинг натижасида ўзбек мактабларини биттиргач, ўқувчилар чет тилларини ўрганишида кўп тўсиқларга учрамоқдалар. Бундай ноўрин ҳолатларни ўзгартиришимиз, ўзбек боласига чет тилларини ажиб дунёсига бемалол кириши учун имкониятларни тўлиқ очиб беришимиз даркор. Аммо айрим соҳалар борки, улар вақт ўтиши билан тадқиқот объектидан четда қолиб кетиши мумкин. Бу эса, ўз навбатида, мамлакатимизда хорижий тилларни тўлиқ ўрганишнинг миллий асосдаги методикасини яратишни тақазо этади. Ана шу маънода тажриба борасида ўзининг чуқур ва бой меросига эга давлатларнинг маънавий меросини ўрганиш фойдадан холи эмас. Бу борада Хитойни ўрганиш алоҳида аҳамият касб этади, албатта. У ёки бу халқ миллий кадриятлари меросини ўрганишда унинг авваломбор тили ва маданиятини пухта ўзлаштириш, шаклланиш ва ривожланиш жараёнини тадқиқ қилиш, унинг ўзига хос хусусиятларини билиб олиш, она тили билан қиёслаш лозим. Модомики шундай экан, хитой тилини ҳар томонлама пухта ва мукамал эгаллаган ёш мутахассисларни таёрлаш давримизнинг муҳим талабларидан бири бўлиб қолмоқда. Шу маънода, бугунда Хитойнинг оммабоп ибораларини ўрганиш масаласи, кенг маънода айтадиган бўлсак, ўз ечимини кутаётган тадқиқот ишлар сирасига киради. Айниқса, кейинги йилларда ХХРнинг халқаро майдондаги нуфузининг ошиб бораётгани, унинг оммабоп ибораларини ўрганиш масаласини долзарб қилиб қўймоқда. Бинобарин, хитой тили оммабоп иборалари устида тадқиқот олиб бориш,

ибораларга оид лексик ва маъно хусусиятларини ўрганиш, илмий-амалий мазмун касб этиши аниқ. Юқоридагилардан келиб чиққан ҳолда шуни таъкидлаш жоизки, шу кунга қадар нафақат ўзбек тилида, балки бошқа хорижий тилларда ҳам ушбу мавзуга алоқадор бўлган илмий тадқиқотлар олиб борилмаган, ёхуд бошқа соҳаларга қараганда анча суст ўрганилган. Оммабоп иборалар ҳақида адабиётлар жуда кам ва етарли даражада ёритилмаган.

Магистирлик ишини ўрганилганлик даражаси : хитой тилида оммабоп иборалар юқорида таъкидлаганимиздек алоҳида мавзу сифатида ўрганилмаган. Бироқ, рус хитойшуноси Ван Лининг “Хитой тилидаги оммабоп иборалар” (WanLi “Han yu zhong de lvxinghua”), А.А.Щукиннинг “Ходячие выражение китайского языка⁵” номли китобларида айнан оммабоп ибораларга бағишланган ишлардандир. Ўзбекистонда хитой тили оммабоп иборалари соҳасини ўрганишга бағишланган тадқиқот деярли йўқ. Оммабоп ибораларни лексик-семантик жиҳатларини таҳлил қилишда турли хил газета, китоб ва журналлардан фойдаландик. Иш доирасида етти семантик турдаги иборалар таҳлил қилинди.

Магистирлик ишининг мақсад ва вазифалари: хитой тилидаги оммабоп ибораларнинг лингво-когнитив хусусиятларини таҳлил қилиш ишининг мақсадини белгилаб беради. Мақсадимизга эришиш ниятида олдимизга қуйдаги вазифаларни қўйдик:

- когнитив лингвистика ва унинг замонавий илмий парадигмадаги ўрнини кўриб чиқиш ;
- хитой тилидаги оммабоп ибораларнинг лингво–когнитив хусусиятларига кўра лексик–семантик таҳлилин аналга ошириш;
- оммабоп ибораларни ҳосил бўлишида когнитив усулнинг ўрни ва аҳамияти ўрганиш;

⁵ А.А. Щукин. Ходячие выражение китайского языка. «Муравей» 2004 год.

Магистрлик ишининг предмети ва объекти: Оммабоп иборалар бевосита диссертациянинг объекти бўлиб, оммабоп ибораларнинг лингво – когнитив, лексик-семантик хусусиятларини таҳлил қилиш ишининг предмети сифатида гавдаланади.

Тадқиқотнинг назарий-методологик асослари. Мазкур тадқиқотни олиб боришда хитой, ўзбек, рус ва инглиз умумий тилшунослиги бўйича фундаментал ишлар, лингвистика, семантика, функционал синтаксис, генератив грамматика, когнитив лингвистика назарияси, қиёсий типология, неолингвистика, лингвистик структурализм, дескриптив лингвистика, грамматикага бағишланган ишлар, шунингдек атамашунослик ва терминология масалаларига доир адабиётлардан, жумладан, О.С.Ахманова, Бодуэн де Куртенэ, В. Брендаль, Г. Бакиева, А. Н. Баранов, И.Н.Бекмуратов, В.В.Винокур, Ван Ли, В.Гумбольдт, В.Г. Гак, Х.Дадабаев, В.П.Даниленко, Н.И.Иброхимов, А.В. Исаченко, Т.Л.Канделаки, И. М. Кобозева, Н.И.Кондаков, А.А.Каримов, Д.С.Лотте, Дж. Лайонз, С.А.Носирова, А.А.Реформатский, Г.Рондо, Ф.Риггз, Қ.П.Содиқов, В. Томсен, Н. Хомски, А.Ҳожиёв, Хуан Дингчи, О.Н.Шоматов, Ян Синьянь ва бошқаларнинг илмий – назарий қарашларига таянилди.

“Хитойча –русча луғат”, “Тўрт жилдли хитойча- русча луғат”лар тадқиқот учун манба бўлиб хизмат қилди. Хитойнинг Ўзбекистондаги элчихонасида мунтазам келиб турадиган хитой тили даврий нашрлар-газета ва журналлардан кенг қамровли фойдаланишга ҳаракат қилинди.

Тадқиқот методи. Мавзуга оид тўпланган материаллар ҳозирги замон тилшунослик фанида кенг қўлланилаётган когнитив, қиёсий-тарихий, эмпирик, дистрибутив медалар, конструктив, диахроник ва синхроник, тавсифий, таҳлилий, когнитив, компонент ҳамда статистик ва интерпретация методлари ёрдамида таҳлил этилди.

Тадқиқот ишининг янгилиги.

1. Хитой тилидаги оммабоп ибораларнинг семантик турлари таҳлил қилинди;
2. Оммабоп ибораларнинг лингво-когнитив хусусиятлари ўрганилиб чиқилди;
3. Ибораларни ўзбек тилига таржима қилишда амалий тавсиялар ишлаб чиқилди.

Тадқиқотнинг амалий аҳамияти. Мазкур иш Хитой аҳолиси ҳаёти билан қизиқувчилар, иш юритиш билан боғлиқ соҳа хизматчилари, шарқшунослар, айниқса, хитойшунос талабалар учун амалий қўлланма вазифасини ўташи мумкин. Диссертация таркибига кирган ибораларнинг таҳлили Хитойликларнинг маданиятини, тарихини, фалсафий қарашларни тушунишда, оғзаки нутқ сир асрорларини англашда ўқувчиларга катта ёрдам бериши мумкин. Шунингдек, мазкур тадқиқот адабий манбаларни таржима қилишда, даврий нашрларда чоп этилаётган турли маълумотларни когниция нуқтаи назаридан тушунишга, шу соҳада турли хил сўзлашгичлар, луғатлар яратишда амалий манба сифатида ёрдам бериши мумкин.

Ишнинг синовдан ўтиши. Диссертация иши Тошкент давлат шарқшунослик институтининг Узоқ Шарқ ва Жанубий Осиё тиллари факультети Хитой филологияси кафедраси йиғилишида муҳокама этилган ва ҳимояга тавсия қилинган.

Тадқиқот ишининг тузилиши:

Магистирлик диссертацияси кириш, икки боб, хулоса ва фойдаланилган адабиётлар рўйхатидан иборат. Кириш қисмида ишнинг долзарблиги, ўрганилганлик даражаси, мақсад ва вазифалари, илмий янгилиги, илмий аҳамияти, методологияси ҳақида маълумот берилди.

Ишнинг биринчи боби “Когнитив лингвистика ва унинг замонавий илмий парадигмадаги ўрни” деб номланган, ушбу боб ўз мазмун-моҳиятидан келиб чиққан ҳолда 4 параграфга бўлинган: биринчи параграфда “Фанлар

когнитив лингвистикаси, унинг шаклланиши: манбалари ва шаклланиш босқичлари” ҳақида, иккинчи параграфда “Когнитив лингвистиканинг муаммо, вазифа ва қонунлари ҳамда атамашунослик базаси” ҳақида, учинчи параграфда “Тил ходисаларига когнитив ёндашув ҳамда белгилаш муаммоси: концепти, тушунчаси ва маъно-мазмунини ” ҳақида ва тўртинчи параграфда “Концепт -когнитив лингвистиканинг асосий тушунчаси сифатида” мавзулар доирасидаги маълумотлар таҳлил қилинган. Ушбу маълумотларни ишнинг боби доирасида таҳлил қилиш, ўрганиб чиқишнинг сабабларидан бири-ўзбек тилида когнитив лингвистика ҳақида тўлиқ маълумот йиғиш, ушбу маълумотларни “Хитой тилшунослиги” фанининг замонавий лингвистика турлари ҳақида маърузалар матни сифатида ишлатишдир.

Ишнинг иккинчи боби “Хитой тилидаги оммабоп ибораларнинг лингво – когнитив хусусиятларига кўра лексик –семантик таҳлили” деб ном олган. Ушбу боб икки параграфдан ташкил топган бўлиб, биринчи параграф “Оммабоп ибораларни ҳосил бўлишида когнитив усулнинг ўрни ва аҳамияти”, иккинчи параграф “Оммабоп ибораларнинг лексик –семантик таҳлили”га бағишланган. Диссертациянинг хулоса қисмида таҳлил натижалари умумлашган ҳолда ҳавола этилган. Диссертацияда хитойча мисоллар транслитерация ҳолатида лотин алифбосида берилган.

1 БОБ. Когнитив лингвистика ва унинг замонавий

илмий парадигмадаги ўрни

1.1. Фанлар тизимида когнитив лингвистика, унинг шаклланиши: манбалари ва шаклланиш босқичлари.

Инсон тафаккури, фикрлаш қонуниятларини узоқ даврдан бери мантиқ, фалсафа, физиология, психология ўрганади. Масалан, фалсафада гносеология деб номланган бир бўлим бор, бу бўлим айнан тафаккур, идрок этиш назарияси билан шуғулланади. Шунинг учун когнитивизм улкан анъанага эга, унинг илдизи антик давргача ҳам етиб бориб такалади, деб айтиш мумкин. Аммо когнитивистика доирасида аввалги эски саволлар ўзгача маъно олди. Масалан, реалия (буюм, нарса, ҳодиса, воқеа)ларнинг турли табиати уларни онгда турлича акс этилишини шартлаб беради: бундан баъзилари кўрғазмали образ сифатида намоён бўлса, иккинчилари, содда тушунча, учинчилари эса, рамзлар тарзида намоён бўлади. Когнитивизм бу – фандаги йўналиш бўлиб, унинг ўрганиш объекти инсон фикрлаши тафаккури ҳамда булар билан боғлиқ бўлган ментал (руҳий) жараён ва ҳолатлардир. Бу инсон фаолияти жараёнида дунё, олами билиш ва идрок этиш, тафаккур юритиш ҳақидаги билимдир. Ҳозир когнитив революция ҳақида сўз юритишяпти. Машҳур америкалик тилшунос Н.Хомский шундай ёзади: “Когнитив революция тафаккур/мия ҳолатига ҳамда улар инсон хулқини қандай шартлаб беришига мансубдир. Айниқса, когнитив ҳолаталрга, яъни билим, идрок этиш, талқин қилиш, ишониш, эҳтиқод ва х.к.лар каби ҳолатларга”.⁶ Билим ва ахборот билан боғлиқ бўлган процессларни когнитив ёки когниция деб номлашади. Уларга синоним тарзда “тафаккур”, “ментал”, “ақл-идрокли” сўзлари ҳам ишлатилади. Когнитивизм нуқтаи назаридан инсон ахборотни қайта ишлаш

⁶ Киров Е.Ф. Когнитивная модель деятельности// Русское слово в мировой культуре. Пленарные заседания: Сборник докладов. Санкт Петербург., 2003. –С.243.

сифатида ўрганади. Инсоннинг хулқи эса, унинг ички ҳолатлари атамаларда тасвирланади ва тушунтирилади. Бу ҳолатлар жисмонан намоён бўлади, уларни кузатиш мумкин. Бунда мазкур ҳолатлар вазифаларни рационал тарзда ечиш учун ахборотни олиш, қайта ишлаш, сақлаш ҳамда тўплаш сифатида талқин қилинади. Когнитивизмни энг муҳим тамойиллари қаторига инсонни ҳаракатда бўлган ахборотни фаол идрок этувчи ва ишлаб чиқарувчи, ўзининг тафаккур фаолиятида маълум схема, программа, режа, стратегия билан раҳбарланадиган субъект сифатида талқин қилиш ҳам киради. Когнитив фаннинг ўзи эса, инсон миясида ментал жараёнларни бошқарадиган умумий тамойиллар ҳақидаги фан сифатида ўрганилади. Замонавий тадқиқотчилар когнитивизм бир неча илмий йўналишларни бирлаштирганини кўрсатадилар: когнитив психология, маданий антропология, сунъий интелектни моделлаштириш, фалсафа, нейро фанлар, илгвистика ва х.к.лар. бу борада когнитивистиканинг фанлараро характерини таъкидлаш лозим. Когнитивистиканинг “туғилган куни” деб Ж.Миллер 1950 йилларнинг ўртасида бўлиб ўтган ахборот назарияси бўйича симпозиумни номлайди. Бошқа америкалик профессор Ж.Брунер эса, шу пайтда илк бор когнитив жараёнлар табиати ҳақидаги маърузани ўқий бошлади. Ж.Миллер билан биргаликда улар 1960 йилда Гарвард университетидеда когнитив тадқиқотларнинг биринчи марказини ташкил қиладилар. Когнитивизм нима янгилик киритади? “Когнитивизм инсон тафаккури ҳақидаги вазифаларни ечишда сериявий, яъни “саноат, ишлаб чиқариш” услубига таянади”.⁷ Бугунги кунда когнитивизм атамаси билан куйидагиларни номлайдилар:

- инсоннинг “фикрлаш механизми”ни тадқиқ этиш дастури;
- инсонга турли каналлар орқали келадиган ахборотни қайта ишлашни ўрганиш;

⁷ Демьянков В.З. Когнитивная лингвистика как разновидность интерпретирующего подхода // Вопросы языкознания. 1994. №4. –С.17-33.

- дунёнинг ментал моделларини тузиш;
- ҳар хил турдаги когнитив актларни таъминлаб берувчи тизимларни тузилиши;
- инсон ва компьютер дастури орқали табиий тилда баён этилган фикрларни тушуниш ва шакллантириш;
- матнни тушуниш ва тузишга қобилиятли бўлган компьютер дастури моделини яратиш;
- тафаккур актларига хизмат кўрсатувчи руҳий жараёнларнинг кенг спектори.

Когнитивистикада асосий эътибор инсон когнициясига берилади, бунда нафақат кузатилаётган ҳаракатлар тадқиқ этилади, бунда билимлар асосида ҳаракатларни вужудга келтирувчи, уларнинг ментал репрезентациялари (намоён бўлиш), яъни ички тасаввур, моделлар, рамз, инсон стратегияси ўрганилади. Инсоннинг когнитив дунёси тилнинг фаол иштирокида кечаётган хулқи ва фаолияти бўйича ўрганилади. Тил эса, ҳар қандай инсон фаолиятининг нутқий фикрловчи асосини ташкил қилади, яъни инсон фаолиятининг мотив, нуқтаи назари, ҳаракатини шакллантириб натижасини прогнозлаштиради. Шундай қилиб, когнитив лингвистикада марказий категория бу, билим категорияси, билимлар тури муаммоси ҳамда уларнинг тилда намоён бўлиш услубларидир. Чунки айнан тил билимни қайд этади, сақлайди, қайта ишлайди ва етказиб беради.

Когнитив лингвистика бир нечта нарсаларнинг ўзаро таъсири остида вужудга келди.

1. Когнитив фан (cognitive science), 认知科学 -ren zhi ke хуе-**КОГНИТОЛОГИЯ** ёки **КОГНИТОЛОГИЯ** деб номлаш мумкин, унинг ўрганиш предмети инсон билимларини тузилиши ва фаолият юритиши, бу фан сунъий интеллект номи билан маълум бўлган инженер фанини ривожланиш натижасида пайдо бўлди. Когнитив фан қуйидаги фундаментал ғояга

асосланган: “тафаккур билимининг фрейм, режа, сценарий, моделлар ва бошқа тузилмалари турдаги ички (ментал) репрезентацияларини манипуляциясидир”.⁸ Демак, биз тузилмалаштирилган билимнинг глобал квантлари сифатида концептлар билан фикр юритамиз. Когнитив фан атамасининг ўзи 70 йилларнинг ўртасидан бошлаб, инсон томонидан ахборотни ўзлаштириш ва тўплаш, ишлатиш жараёнлари тадқиқ этиладиган соҳани белгилаш учун қўллана бошлади. Когнитив психология нуқтаи назаридан инсон миясининг энг муҳим қобилияти ҳаёт предмет ва ходисаларини таснифлаш ва категориялаштиришдир. Категориялаштиришнинг маҳсулоти – категориялар бизнинг когнитив аппаратимизнинг қисмини ташкил қилиб, узоқ муддатли хотирада сақланадиган ментал концептлар сифатида тушунилади. 70 йилларда сунъий интеллект моделлаштирилишини амалга ошираётган инсоннинг интеллектуал жараёнлари “инсон тафаккурининг универсал қонунларига” келтириширилиши мумкин эмаслиги фикри пайдо бўлди: аксарият интеллектуал вазифалар инсон томонидан вакуум ёки топ-тоза қоғоздан эмас, балки мавжуд бўлган билимларга таянган ҳолда ҳал қилинади. Баъзи бир интеллектуал вазифалар эса, айниқса, образларни тушуниш ва матнни талқин қилиш олдиндан мавжуд бўлган билимларга таянмаган ҳолда, умуман ечилмайди.

2. Когнитив психология – психоллингвистика тажрибасига асосланган бўлиб, ундан ўз мақсадлари ҳамда бошқа фанлар билан боғлиқлиги туфайли анча кенг бўлган. Когнитив лингвистика когнитив психологиядан концептуал ва когнитив моделлар тушунчасини ўзлаштиради. Гап шундаки, тилнинг фаолият юритиши ҳақиқатда ҳам, психологик механизмларга таянган, чунки тил инсонни дунё билан ўзаро таъсирининг категориялаштирилган тажриба ёки билимини тўплаш ва сақлашда энг муҳим халқадир. Ҳар қандай

⁸ Петров В.В. Язык и искусственный интеллект: рубеж 90-х годов// Язык и интеллект. –М.: Прогресс, 1996. –С.5.

тажрибанинг асоси идрок этиш ва хотира бўлганлиги сабаб тафаккур, идрок ва тилни ўрганиш психология доирасида тадқиқ этиладиган перцептив жараёнлар хусусиятларини ҳисобга олмаган ҳолда мумкин эмасдир. Аммо лингвист ва психологларнинг ўзаро ҳаракати 2 жиддий тўсикқа дуч келди: ўз методологияси бўйича фанларнинг “семиотик” қаторига мансуб бўлган лингвистика ҳамда фанларнинг “жисмоний” қаторига мансуб бўлган психология каби жуда кучли даражада фарқланувчи икки гуманитар фанни топиш қийин.

3. Лингвистик семантика. Баъзи бир тадқиқотчилар когнитив лингвистикани “жуда чуқур семантика” деб белгилайдилар ва уни семантик ғояларнинг табиий ривожига сифатида ўрганадилар. Улар тил семантикаси категориялари ортида умумий тушунча категорияларини кўрадилар. Бу категорияларни инсон томонидан идрок этиш жараёнида дунёни ўзлаштириш натижаси деб намоён қилишди. Когнитив лингвистикани семантик муаммоларга бўлган кучли эътибори ҳамда уни лингвистик семантикага методологик яқинлиги бир қатор муаллифларни, айниқса, Россиядаги муаллифларни когнитив лингвистика ёки грамматика ҳақида эмас, айнан когнитив семантика ҳақида гапиришга интилишини асослаб беради.

Келтирилган манбалардан ташқари когнитив лингвистикани шаклланишида қуйидагилар ҳам ўз ролини ўйнайди:

- тил тузилмасида нима универсал эканлигини яхшироқ англашишга имконият берувчи лингвистик типология ва этнолингвистика маълумотлари;
- тилни инсон миясининг ментал фаолиятини идрок этиш асоси сифатида ўрганадиган нейролингвистика;
- когнитив лингвистика билан тилга эга бўлиш ва фойдаланишнинг умуминсоний механизмлари билан боғлиқ бўлган умумий муаммоларни бирлаштирувчи психоллингвистика. Билимларнинг у ва

бу соҳаси тил онги ва тил шахси, дунё тасвири, англашнинг турли даражаларида ментал жараёнларининг ўзаро таъсири билан боғлиқ бўлган муаммоларни ўрганиб чиқишни назарда тутди;

- концептларни пайдо бўлиши ва фаолият юритишида маданиятнинг ролини ўрнатишга имконият берган маданиятшунослик;
- сўзлар маъносининг ривожланиши ҳақидаги қиёсий-тарихий тилшуносликда тўпланган маълумотлар.

1.2. Когнитив лингвистиканинг муаммо, вазифа ва қонунлари ҳамда атамашунослик базаси

90 йилларнинг бошида В.З.Демьянков когнитивистиканинг 4 вариантыни ажратди:

- 1) стимул ва реакцияни бирлаштирувчи механизм инсон “ўйловчи машинасини” кириши ва чиқишини тасвирлаш ва тушунтириш;
- 2) инсонни ички ментал табиати ходисаларини тадқиқ этиш;
- 3) субъектга ўз харақталарининг манбаси, инициатори сифатида урғу бериш;
- 4) аффектлар билан қиёслаган ҳолда когнитив жараёнлар махсуслигини ўрганиш.⁹

Ривожланишнинг ҳозирги пайтда когнитив лингвистика олдида 3 асосий муаммо қўяди: тил билим табиати, унинг ўзлаштирилиши ва уни қандай ишлатилиши ҳақида. Шунинг учун тадқиқотлар асосан қуйидаги йўналишлар бўйича амалга оширилади:

⁹ Демьянков В.З. Когнитивная лингвистика как разновидность интерпретирующего подхода // Вопросы языкознания. 1994. №4.

а) мазкур белгиларда тақдим этилган билимларнинг тур ва хиллари ҳамда бу белгилардан билимларни олиш механизми, яъни талқин қилиш қоидалари;

б) белгиларни пайдо бўлиш ва ривожланиш шартлари ҳамда уларни фаолиятини тартибга солувчи қонунлар;

в) тил белгилари ва уларда акс этилган маданий реалияларни муносабати.

Вазифалари: замонавий тасаввурларга мувофиқ тилнинг умумий назариясининг асосий вазифаси табиий тилга ишлов бериш механизмини тушунтириш, уни тушуниш моделини тузиш. Мазкур модел асосида билимнинг ҳар хил турлари ўзаро ҳаракатда бўлгани ҳақидаги тезис ётганини ҳисобга олиб, лингвистика тилнинг умумий моделини тузишга бўлган монополияга эга эмас деб айтиш мумкин. Лингвистик назария тил нима саволгагина эмас, балки инсон тил орқали нимага эриша олиши каби саволга ҳам жавоб бериши лозим. Бу борада, когнитив лингвистиканинг вазифаларини қуйидагиларни тушунишга ҳаракат сифатида белгилаш мумкин:

- 1) дунёни идрок этиш ва англаш жараёнларида тил иштироки роли қандайдир?
- 2) Концептуал тизимларини тил тизимлари билан мутаносиблигини аниқлаш, онгнинг когнитив тузилмалари тил бирликлари билан айнан қандай мутаносибликда бўлади?
- 3) Тил дунё ҳақидаги ахборотни олиш, қайта ишлаш ва етказиб бериш жараёнларида қандай иштирок этишини аниқлаш.
- 4) Билимларни концептуаллаштириш ва категоризациялаштириш жараёнларини тушуниш, маданият констанцияларини тил орқали категориялаштириш ва концептуаллаштиришнинг восита ва услубларини тасвирлаш.

- 5) Концепт соҳасини ташкил қилувчи ва уни қисмларга ажралишининг асоси бўлган универсал концептлар тизимини қандай тасвирлаш мумкин?
- 6) Дунё тил тасвири дунёнинг илмий ва одатий тасвирини тил тасвири билан муносабати муаммоларини ҳал қилиш.

Рус олимлари А.Н.Баранов ва Д.О.Добровольский когнитив лингвистиканинг 7 қарашни олға суришди:¹⁰

1) когницияларни бирлаштириш ҳақидаги қараш: сўз, грамматик категория, синтактик тузилма, нутқнинг услуб ва регистрлари маъноси ортида когнитив тузилмалар мавжуд. Билимлар унсурлари дунёнинг фрейм, сценарий, режа ва моделидир. Сўз маъносини сценарий ва фрейм орқали тасвирлаш анъанавий тилшуносликдан кўра аниқроқ ва тежамкор бўлади.

2) лингвистик ва экстралингвистик билимни релева эмаслиги ҳақидаги қараш, масалан, *ёмғир ёғяпти* иборасида ёмғир тепадан пастга тушади.

3) саъй-ҳаракталарни тежаш тенденцияси ҳақидаги қараш. Когнитив лингвистика нуқтаи назардан маъноларни уникал қоидалар бўйича вужудга келтиришдан кўра, иборалардан фойдаланиш тежамкордир. Узун бир неча гапдан иборат фикрни бир ибора билан ифодалаш мумкин.

4) тилда когнитив тузилмаларни ифода этилишининг кўп сонлилиги ҳақидаги қараш. Когнитив тузилма бир нечта сўзни ёки бир сўзнинг бир нечта маъносини бирлаштириши мумкин. Масалан, *давлат* ва *мамлакат* сўзларининг турли маънолари *ҳокимият* ва *макон* когнитив тузилмаларига алмаштириш мумкин.

5) тил ибораси мазмун ва режа жиҳатдан бир хил эмаслиги ҳақидаги қараш. Битта сўз ёки иборани турлича талқин қилиш.

6) семантик тасвирнинг кўп сонлилиги ҳақидаги қараш. Ҳозирги кунда тил бирликлари мазмуни кўринишини етарли даражада тасвирлашга

¹⁰ А.Н.Баранов - «Большой Русско китайский словарь» 1985 год.

қобилиятли идеал метатил йўқ, бундан битта тадқиқотда турли услубларни қўллаш ва уларни бирлаштириш зарурияти вужудга келади.

7) ностандарт ишлатилишининг муҳимлиги ҳақидаги қараш: лексик бирликларнинг аксарият қисми матнда у ёки бу меъёрларни бузган ҳолда қўлланилади. Анъанавий лингвистик тасвирларда бу ҳолат ҳисобга олинмаган. Когнитив усулларни қўллаш, уларни хато сифатида эмас, балки билим билан махсус операция сифатида талқин қилиш имкониятини беради.

Шундай қилиб, когнитив лингвистика билимнинг базавий категориясига мурожаат этиб, “лингвистик ва экстралингвистик қарама-қаршиликни бартараф этиб тадқиқотчи учун турли хилдаги билимларни тасвирлаш учун битта метатилни қўллаш имкониятини беради”.¹¹

Агарда когнитив лингвистикани мустақил илмий фан ҳақида шаклланиши ҳақида гапирсак, унинг категориал-тушунча аппаратини шакллантиришга эҳтиёж вужудга келади, чунки тасвирлаш метотилини ишлаб чиқиш фаннинг бирламчи ва муҳим вазифасидир. Бунда когнитив лингвистиканинг атамашунослик тизими нафақат янги атамалар билан, балки тилшуносликда мавжуд ёки бошқа фанлардан ўзлаштирилган янада аниқлаштирилган ва унификацияланган атамалар билан тавсифланишини таъкидлаш лозим. Когнитив лингвистиканинг асосий атамалари: тафаккур, билим, концептуаллаштириш, концептуал тизим, когниция, дунёни тил тасвири, когнитив база, ментал репрезентациялар, когнитив модел, категориязациялаш, вербаллаштириш, менталлик, маданият константалари, концепт, дунё тасвири, концепт соҳаси, миллий маданий мақом. Бу барча тушунчалар инсоннинг когнитив фаолияти билан боғлиқ, яъни бу фаолият натижасида инсон маълум қарорга келади ёки билимга эга бўлади. Когнитив фаолият ахборотга ишлов бериш ҳамда онгнинг алоҳида тузилмаларини яратишдан иборат бўлган жараёнларга мансубдир. Тил (нутқ) фаолияти эса

¹¹ Баранов А.Н., Добровольский Д.О. Постулаты когнитивной лингвистики // Известия РАН. Сер. лит. и языка. 1997. – 56. №1.

бу ҳолатда когнитив фаолиятнинг турига айланади. Когнитив лингвистика учун муҳим бўлган баъзи бир тушунчаларни ҳам таҳлил қилиб кўрамиз:

Тафаккур- бу инсонни сабаб оқибатли идрок этишга ҳамда кадрият, буюм ва ҳодисаларни универсал алоқасини идрок этишга ва шу алоқа ичида мақсадга йўналтирилган фаолиятни олиб боришга қобилиятдир. Бу механизм билимларни вужудга келтиради ҳамда уларни мазкур организмни муҳит билан ўзаро ҳаракатда мақсадга йўналтирилган ҳолда амалга ошириш механизмини яратади. Бунда муҳит деганда, организм ҳаётий фаолият жараёнида боғлиқ бўлган барча жисмоний, ижтимоий ва маънавий омилларининг мажмуаси тушунилади.

Билим – объектив ва субъектив муносабатдан тўғри бўлган тажриба ва тушунчага эга бўлиш ва буларнинг асосида мақсадга йўналтирилган ҳаракатни амалга оширилишини таъминлаб берувчи ҳукм ва хулосаларни вужудга келтириш мумкинлиги; билимлар – динамик функционал тузилма бўлиб, вербал ва новербал тажрибанинг махсулидир, у “дунё образини” шакллантиради.

Концептуаллаштириш – инсонга келадиган ахборотни англашдан иборат бўлган ҳамда инсон руҳида концепт, концептуал тузилма ва бутун концептуал тизимни пайдо бўлишига олиб келувчи инсон идрок этиш фаолиятининг муҳим жараёнларидир. Дунёни идрок этаётганда инсон ўзи учун долзарб бўлган унсурларни ажратади, уни маълум қисмларга эга бўлади, кейин эса, бу қисмлар билан воқеяликни идрок этади. Концептуаллаштириш замонавий лингвистикада билимларни тизимлаштириш жараёнини идрок этишнинг турли шакллари учун ҳамда қандайдир жуда кичик минимал концептуал бирликлардан билимларни намоён этишнинг турли тузилмаларини пайдо бўлишининг бирлиги сифатида талқин қилинади.

Концептуал тизим деганда, инсон тафаккурига берилган барча концептларнинг мажмуаси тўпланган, уларнинг тартибга солинган

бирлашмаси, ментал ташкилоти тушунилади.¹² Бунда концептуал тизим бу инсон тажрибасини акс этувчи дунё ҳақидаги фикр ва билимларнинг тизимидир.

Категоризациялаштириш – воқеяликни когнитив тарзда бўлиб ташлашдир. Унинг моҳияти бутун онтологик маконни турли категориал соҳаларга бўлишдан иборатдир, яъни бу дунёни тузилмалаштириш сўз/объектни у ёки бу гуруҳга мансублаштириш акти бўлиб, “синф-синф аъзоси” турдаги иерархик муносабатларни ўрнатиш услуби. Категоризациялашда ўхшаш ҳодисаларнинг моҳиятли хусусиятлари ҳисобга олинади.

Менталлик – дунёни алоҳида тасвирини тузишни ўз ичига олган тафаккур жараёнларининг мажмуасидир.

Когниция инглизча атама бўлиб, фалсафий энциклопедияга мувофиқ билим-идрокдир. Н.Н.Болдерев фикрича, *идрок*, *тафаккур* атамаларидан фарқли равишда *когниция* идрок этиш жараёнини ҳам белгилаб беради, яъни бунда билимларни олиш ва бу жараёнларнинг натижалари тушунилади.¹³ Когниция бугунги кунда ўз ичига нафақат инсон руҳининг таркибий қисмларини (билим, онг, тафаккур, фикрлаш, тасаввур, ижод, режаларни ишлаб чиқиш, фикр юритиш, мантиқий хулоса, муаммоларни ҳал қилиш, мутаносибликни топиш, хаёл қилиш, орзу), балки идрок этиш тафаккур образлари, эслаш, эътибор ва таниш каби жараёнларини ўз ичига қамраб олади. Шу тарзда когниция турли жараёнларга ажралади. Уларнинг ҳар бири маълум когнитив қобилият билан боғлиқдир, улардан бири гапириш қобилиятидир. Демак, когниция бу дунёни идрок этиш, кузатиш, категоризациялаш, тафаккур қилиш, нутқ, хаёл ҳамда бошқа руҳий жараёнлардир.

¹² «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Тошкент. Давлат илмий нашриёти. 2005 йил.

¹³ Болдерев Н.Н. Когнитивная семантика. Курс лекций по английской филологии. Тамбов, 2001. –С.9.

Когнитив база бу мазкур тилда гапирувчиларнинг барчаси эга бўлган у ёки бу лингвомаданий жамиятнинг мажбурий билимларининг маълум тарзда тузилмалаштирилган мажмуасидир. Когнитив база когнитив тузилмалар томонидан шакллантирилади, улар эса ўз навбатида, бизнинг компетенциямизни шакллантириб асосини ташкил қилади. Когнитив тузилма кўринишида кодлаштирилган ва сақланадиган ахборот ўз ичига нафақат дунё ҳақидаги маълумотни, балки тил билимини ва тил ҳақидаги билимни ўз ичига қамраб олади.¹⁴

Миллий маданий макон. Инсон мавжуд бўлиб фаолият юриитадиган ахборот хиссий макон, у вертуал ва шу билан бир пайтда реалдир. Бу макон ўзга маданият ҳодисалари билан тўкнашганда англанилади. Бу ерга мазкур маданий-миллий ҳамжамиятнинг аъзоларида бўлган маданият феноменлари ҳақидаги барча яққол кўринадиган ва потенциал тасаввурлари киради.

Маданият константалари – қадимийликда намоён бўлган ҳамда ҳозирги кунгача мутафаккир, ёзувчи, тилнинг оддий эгалари қарашлари орқали бугунги кунгача намоён бўладиган концептлардир. Маданият константалари – бу маданиятнинг доимий тамойилидир, улар қаторига сон, ҳисоб, ёзув, алифбо ва шу кабилар киради.

Когнитив лингвистика нуқтаи назаридан идрок концепт (маъно, мазмун)ларнинг вужудга келиши ва ўзгаришининг натижасидир, шунинг учун когнитив лингвистикада тадқиқотнинг энг муҳим объекти концептдир. Концептлар дунё ҳақидаги онгимиз ва билимимизнинг компоненти бўлиб, фалсафа, психология, когнитив тилшунослик, лингвомаданият ва бошқа гуманитар фанларнинг ўрганиш предмети дир.

Энг муҳим концептлар тилда кодлаштирилади, аммо қаерда? Баъзи бир тилшунослар фикрича, марказий концептлар тил грамматикасида ўз аксини топган, айнан грамматик категоризациялаш лексикада ўз аксини топган

¹⁴ Красных В.В. Виртуальная реальность или реальная виртуальность. –М., 1998. –С.47.

синчларни ташкил қилади деб ҳисоблашади. Бошқаларнинг фикрича, концептларни ажратиш ва тадқиқ этиш учун лексика муҳимроқдир. Кўп олимлар бугунги кунда Р. Жекендорфф нуқтаи назарига қўшилади. Бу олимнинг фикрича, концептуал тизимнинг асосий константалари “семантик сўз туркумларига яқин” бўлган объект ва унинг қисмлари, ҳаракат, ўрин, макон, пайт, вақт, белги концептларидир.¹⁵ Концепт соҳаси – бу тил эгасининг (ташувчисининг) дунё тушунчаси тасвири вужудгаке ладиган концептларнинг мажмуаси. Тилнинг бойлиги нафақат сўз бойлиги ва грамматик имкониятлар, балки концептуал дунё, концептуал соҳа бойлиги билан белгиланади, буларда миллий тил шахсияти шаклланади. Билим тасвири тузилмаларининг ҳар хил турлари бор. Булар қаторига схема, тасвир, фрейм, сценарий, гештал киради. Назарий жиҳатдан ўхшаш иборалар тилда концептнинг ҳар хил турларини намоён қилиши мумкин, масалан, *我很高兴-wo hen gao xing-мен хурсандман* (фрейм), *мен хурсанд (қувоняпман) бўляпман* (сценарий), *хурсанд қилмоқ/бўлмоқ* (схема), *хурсанд бўлганидан сакрамоқ* (тасвир).

Тилшуносликнинг илмий аппарати ёрдамида амалга ошириладиган концептларнинг таҳлили ҳамда табиий тилнинг концептуал тузилмасини тадқиқ этиш ҳар қандай халқни дунё қарашининг универсал ва идиеоэтниқ томонлари ҳақида ишончли ахборот олиш имкониятини беради, яъни биз бунда халқ руҳи деган уникал феноменни тушунчасига эга бўламиз.

¹⁵ Jackendorff R. Semantics and cognition. Cambridge (Mass.), 1993.

1.3. Тил ҳодисаларига когнитив ёндашув ҳамда белгилаш муаммоси: концепти, тушунчаси ва маъно-мазмун

Тил ҳодисаларига когнитив ёндашувнинг махсуслиги мисолини келтирамиз. 1970 йилларнинг бошида когнитив лингвистикаси энди вужудга келган пайтда, америкалик тилшунос У.Чейф томонидан бир қатор асарлар нашр этилди, буларда инглиз тилидаги сўз тартиби ва оҳангларнинг бир қатор қонунларини тушунчаси таклиф этилди, бундан ташқари бу қонунлар билан узвий боғлиқ бўлган аниқлик/ноаниқлик ва берилганлик/янгилик грамматик категорияларни инсон хотираси тузилишининг хусусиятлари ва инсон онгида ахборотини фаоллаштириш жараёнлари ҳақида маълумотлар берилди. Масалан, бирон бир воқеа ҳақида маълум вазифасини берувчи инглиз дарак гаплари оҳанги ҳамда уларда пайт ҳолининг ўрни У.Чейф фикрича, маълумот берилаётган воқеа ҳақидаги ахборот хотиранинг қайси даражасидан олинганлигидан дарак беради ҳамда бунга мувофиқ тарзда бундай эслаш учун қандай когнитив саъй-ҳаракатлар мувофиқ тарзда қўлланилишини билиш мумкин.

(1) Steve fell in the SWIMMING pool-史蒂夫跌到游泳池里了-Shi di fu tiaodao youyongchi lile [пайт ҳолисиз]

Стив ховузга йиқилиб тушди.

(2) Steve fell in the SWIMMING pool yesterday-史蒂夫昨天跌到游泳池里了-Shi di fu zuotian tiaodao youyongchi lile -[урғусиз пайт ҳоли билан]

Стив кеча ховузга йиқилиб тушди.

(3) Last CHRISTMAS, Steve fell in the swimming pool 去年圣诞节时史蒂夫跌到游泳池里了-qu nian sheng da jie shi shi di fu tiaodao youyongchi lile -

[гапнинг бошида бўлиб, пауза билан ажратилган мантиқий урғуга эга бўлган пайт ҳоли билан]

Ўтган Рождествода Стив ховузга йиқилиб тушди.

Биринчи гапда пайт ҳоли йўқлиги тасвирланаётган воқеа ҳақидаги хотира ҳали янги эканлигидан далолат беради, бошқача қилиб айтганда, воқеа ҳақидаги ахборот юзаки хотирада жойлашган ёки Чейфнинг кейинроқ таклиф қилган атамасига кўра, фаол мақомига эга. Ахборот бундай мақомни нақадар кўп сақлаши бир қатор омилларга боғлиқдир, авваламбор, тасвирланаётган воқеани вақтда нақадар узоқлиги, унинг субъектив аҳамияти ҳамда бошқа воқеалар оқимининг зичлигига боғлиқ; масалан, *My DAUGHTER died* (Менинг қизим ўлди) *我的女儿死了* - wo de nu er si le-каби турдаги гап мазкур воқеадан сўнг бир неча кун, ҳафта ҳаттоки, ойлар ўтганидан кейин қўлланилиши мумкин. Аммо анча олдин бўлган воқеанинг вақти кўрсатилмаса, бундай гап Чейф томонидан тасвирланганидек, коммуникатив муваффақиятсизликка олиб келади: кичкина болакай ота-онасига кўшнилари кўлини синдириб олганлиги ҳақида айтади, қайғуга тушган ота-онаси оҳ-воҳлаб бу воқеа қачон бўлди деб сўрашса, кўшни ёш бола бўлганида кўлини синдиргани маълум бўлади. Пайт ҳолининг йўқлиги маълум қилинаётган ахборот юзаки хотирада сақланётганлигидан, уни фаоллаштириш аҳамиятсизлигидан далолат беради. Гапда мантиқий урғуга эга бўлмаган пайт ҳолининг мавжудлиги айтиб берилаётган воқеа ҳақидаги ахборот “саёз” деб номланувчи хотирада сақланаётганлигидан дарак беради. “Саёз” хотирасида воқеанинг қанча давр сақланиши юзаки хотирада сақланиш вақтига таъсир қилувчи омилларига боғлиқ, аммо ўрта ҳисобда йирикроқ ва кунлар билан ўлчанади. Чейфнинг фикрича, “саёз” хотиранинг муҳим характеристикаси бу хотирада воқеаларнинг кетма-кетлиги ҳақидаги реал тартиби сақланишидадир. Чуқур хотирага келсак, бу ерга ахборот вақт ўтган сайин ўтказилади ва янги ахборот учун жой бўшатилади. Бу жараёнда

воқеалар кетма-кетлиги тартиби ҳақидаги маълумотлар йўқолади, уларни фақат мантиқий мулоҳазалар асосида тиклаш мумкин. Алоҳида турдаги мантиқий урғуга эга бўлган пайт ҳолини қўллаш ҳамда у пауза билан ажратилиши маълум қилинаётган ахборот чуқур хотирадан олинганлигидан дарак беради. Чуқур хотирада ахборот йиллар ва 10 йиллар давомида сақланиши мумкин. Чуқур ва саёз хотира ўртасидаги чегара саёз ва юзаки хотира ўртасидаги чегарадан кучсизроқ ифодаланган. Келажак ҳақидаги ибораларда худди шундай кунлар ҳаракатда бўлиб, бугун-эрта, яқин келажакда ёки маълум пайтдан кейин бўладиган воқеаларни кутиш билан мутаносиб бўлади.

Кейинчалик хотира тузилмаси ҳақидаги тасаввурлар ва унда кечаётган излаш, фаоллаштириш ва фаолсизлаштириш жараёнлари асосида Чейф анилик ва ноаниқлик, бўлганлик/янгилик категорияларини когнитив талқинини таклиф этди.

1. а) Копток майса устида думалаётган эди-球在草地上被打滚着-qiu zai cao di shang bei da gunzhe.

б) Копток майса устида думалашда давом этди-球继续在草地上被打滚着 -qiu jixu zai cao di shang bei da gunzhe .

2. а) У одоб билан гаплашди. -他礼貌地交谈-ta limao de jiao tan

б) у ҳурмат билан гаплашди. 他谈得敬佩.-ta tan de jing pei.

3. а) У театрга боришга тўғри келди-他不得不去电影院-ta bu de bu qu dian ying yuan.

б) У театрга боришга муваффақ бўлди- 他可以去电影院-ta ke yi qu dian ying yuan.

каби турли жуфтликлардаги маъно муносабатларини тасвирлаш учун универсал тушунчаси берилган. Бу гап жуфтликларида умумий вазиятнинг турли намуналари кўрсатилган. Уларнинг компонентлари бошланғич ҳолатни сақлаб қолишга ёки ўзгартиришга лаёқатли бўлган агонист ва унга қарши антагонист, уларнинг куч мувозанатига кўра ўзгариш бўлиши мумкин ёки бўлмаслиги мумкин. Муайян вазиятлар жисмоний – 1, рухий – 2, ижтимоий -3 ўзаро ҳаракатга муносиб бўлиб турли тил воситалари орқали тасвирланади. 1 а. даги мисолда агонист ҳолатни ўзгартириш тенденциясига эга ва бу ерда ҳеч қандай антогонист йўқ. 1 б. да эса ҳаракатга бўлган тенденция антогонистнинг қарши ҳаракатидан кучлироқдир (бу ерда ишқаланишк учи). 2 а.да антогонист ҳақида сўз юритилмайди, лекин 2 б.да ўзгаришга бўлган хатти-ҳаракат (хурматсиз, одобсиз бўлишга)га интилиш муваффақиятли тарзда бартараф этилди. 3 а.да тинчликка бўлган тенденция бартараф этилганлиги ҳақида гапирилса, 3 б.да эса ўзгаришга бўлган тенденция қандайдир ҳолатларда устивор келганлигини кўрамыз.

Когнитив лингвистикани семантик муаммоларга табиий тарзда қаратилганлиги ҳамда уни лингвистик семантикага методологик яқинлиги бир қатор муаллифларни айнан когнитив лингвистика ёки грамматика ҳақида эмас, балки когнитив семантика ҳақида гапиришга интилишларини асослаб беради. Когнитив лингвистиканинг энг ёрқин вакиллари айнан семантикадан келишган, аммо бундай таъкидлаш билан чегараланиб қолиш етарли эмасдир. Чунки когнитив лингвистикадан олинган баъзи бир натижалар нафақат тил семантикасига, балки ифодалаш режасига, яъни тилнинг формал қонунларига қўлланилиши мумкин. Когнитив лингвистикада ишлаб чиқарилган прототип тушунчаси фонология, морфология, шевашунослик ва ҳ.кларда қўлланилиши мумкин. Когнитив лингвистиканинг яна бир тарихан жуда ҳам аҳамиятли

манбаси бор. Бу манбани шаклланиши когнитив лингвистикадан 2-3 йил аввалроқ бошланган бўлиб, унинг номи когнитив фан, уни баъзида когнитология ёки когитология деб номлашади. Когнитив фаннинг предмети инсон фаолиятининг тузилмаси ва фаолият юритиши, бу фан сунъий интеллект номи билан маълум бўлган инженерлик фанининг ривожланиши натижасида пайдо бўлган.

1960-1970 йилларда сунъий интеллект фанида шундай тушунча пайдо бўлди, унга мувофиқ сунъий интеллект моделлаштирилиши билан шуғулланаётганлар аввал ўйланганларидек инсон интеллектуал жараёнлари, “инсон тафаккурининг универсал қоидаларидан” иборат эмаслиги маълум бўлди: аксарият интеллектуал вазиятларни вакумда ўз-ўзидан эмас, балки мавжуд бўлган билимларга асосланган ҳолда ҳал қилади.¹⁶ Ундан ўлароқ, ҳаттоки, универсал содда қоидалар билан бошқариладиган шахмат ўйини каби интеллектуал ўйинларнинг амалиётда тўпланган билимларнинг улкан ҳажмини қўлланилишини назарда тутаяди; баъзи бир муҳим интеллектуал вазифалар, хусусан, табиий тил матнини образларини англаш ва тушуниш билимга таянмагна ҳолда ҳал қилинмайди. Масалан, енгил атлетикадаги ҳолатни билмаган инсон “Иван 100 метрни 9,5 секунда босиб ўтди” деган гапни аниқ тушуна олмайди. Кун тартибига билимлар билан фаолият юритишнинг қандайдир воситаларини ишлаб чиқиш вазифалари қўйилади.

Когнитив фаннинг доирасида 1970 йиллардаёқ, билимларни тақдим этувчи деб номланган тиллар ва улар билан ишлаш тамойиллари ишлаб чиқилган эди. Когнитив фан соҳасида аксарият тадқиқотлар табиий тилни тушунишнинг компьютер моделларини тузиш мақсадида амалга оширилганлиги сабабли бир қатор лингвистлар уларни катта эътибор билан кузатдилар, баъзилари ҳаттоки, уларда иштирок этдилар. Унинг натижаси тил материални тафаккур жараёнлари ҳақидаги маълумотлар билан

¹⁶ Думан.Л.И. Очерки истории Китая 1940 год.

кандайдир тарздамутаносиб қилишга бўлган қадимги эҳтиёж умуман кутилмаган томондан қондирилиши мумкин эканлиги хиссиёти эди, яъни бу ишни психологлар эмас, балки семиотик тоифалар билан фикрловчи ҳисоб техникаси ва информатикаси бўйича мутахассислар томонидан қондирилиши мумкинлиги аён бўлди. 1970 йилларда сунъий интеллектда А.Ньюэлнинг ва Г.Саймоннинг “ахборотга рамзли ишлов бериш” семиотик парадигмаси ҳукмронлик қилди. Массачусетс технологик институти сунъий интеллект лабораториясининг директори П.Уинстон ҳисоб машинасини табиий тилни тушунишга мажбурлаш бу интеллект яратиш билан тенг ишдир. Айнан шу шароитларда когнитив лингвистика шакллана бошланди.

Когнитив лингвистика шаклланиш босқичлари қуйидагичадир: 1975 йилда “когнитив грамматика” атамаси илк бор Ж.Лакофф ва Г.Томпсоннинг “Когнитив грамматикани тақдим этамиз” деб номланган мақоласида киритилди. 1985 йилда В.И.Герасимов томонидан Россияга когнитив грамматика киритилди. Худди шу пайтда Ж.Фоконьенинг “Ментал маконлар” асарининг инглиз тилидаги илк наشري чиқди, француз наشري ундан бир йил олдин чоп этилган эди. Бу асар анъанавий мантиқий амалий муаммоларни когнитив муҳитга ўтказди. 1987 йили Р.Лангакернинг “Когнитив грамматика асослари” асарининг 1 чи жилди нашр этилди (2чиси 1991 йилда). Бундан ташқари мазкур йўналиш учун жуда аҳамиятли бўлган Дж.Лакоффнинг “Аёллар, олов ва хавфли буюмлар” ҳамда М.Жонсоннинг “Тафаккурдаги тана” асарлари нашр этилди. Бундан ташқари, Р.Жэкендоффнинг монографияларининг бир қаторига асос солган бу муаллифнинг “Онг ва ҳисоб тафаккури” деб номланган асари чоп этилди. 1988 йилда собиқ СССРда “Хорижий тилшуносликдаги янгиликлар” сериясида тилнинг когнитив жабҳаларига бағишланган 23 жилд чоп этилади.

1990 йилларнинг бошларигача когнитив лингвистика ўзаро кучсиз боғлиқ ёки умуман боғлиқ бўлмаган хусусий, тадқиқий дастурларнинг

мажмуаси эди. Уларни айтиб ўтиш жуда ҳам осон: бу Ж.Лакофф, Р.Лэнакер, Л.Талми, У.Чейф, Р.Жэкендофф, Ч.Филлморларнинг тадқиқий дастурлари. Улар билан лингвистик тадқиқотлар дастурининг яна бир қатори яқиндир, бу дастурларнинг муаллифлари когнитивист бўлмасаларда, когнитив лингвистиканинг баъзи бир жабҳаларини қабул қиладилар: булар Тван Дейк, Ж.Хэйман, Т.Гиванлардир. шу билан бирга 1990 йилларда аста-секин тадқиқий дастурларнинг барчаси ёки аксарияти томонидан у ёки бу даражада ва у ёки бу шаклда тадқиқ этиладиган тил ходисаларининг доираси ҳам намоён бўлди. Бундан ташқари, олинган натижаларнинг мажмуалари ҳам кўрсатилди. Аввалига фақат идрок этувчи жабҳаси ҳамда фикрлаш, тафаккур тоифаларига мурожаат этишнинг тушунтирувчи кучи ҳақидаги бошланғич гипотеза билан бирлаштирилган когнитив лингвистика ўзининг предмети, ўз ички тузилмаси ва ўз категориал аппаратига бўлинган.

Когнитив лингвистикада концепт табиатини ўрганишга бирламчи аҳамият берилади. Концепт табиатини англашга бўлган ҳар қандай ҳаракат бир қатор ўхшаш тушунча ва атамалар мавжудлиги фактини англашга олиб келади. Авваламбор, бу концепт, тушунча ва маъно-мазмун. Уларнинг фарқлаш, дифференциялаш муаммоси ҳозирги кундаги назарий тилшунослик соҳасидаги энг баҳсли ва мураккаб ечиладиган муаммодир. Бунга асос концепт таҳлилида биз тадқиқотчига бевосита идрок этишда берилмаган мазмун кўринишининг моҳияти билан ишлаганлигимиз, бу концептнинг табиати ва хусусиятлари ҳақида биз фақатгина билвосита белгилар асосида фикр юритишимиздир. Мазкур муаммони ҳал қилишда нечта тадқиқотчи бўлса, деярли шунча нуктаи назар бор. 1990 йилдаёқ Ю.С.Стипанова шундай ёзган: “тушунча (концепт) маъно-мазмун қаторидаги ходисадир, лекин уни алоқаларнинг ўзга тизимида ўрганамиз; маъно-мазмун тил тизимида, тушунча концептни эса, тилшунослик ва мантиқда тадқиқ этиладиган

мантикий муносабат ва шаклларда ўрганамиз”.¹⁷ Охирги йилларда мазкур масалани тушунишда кўп нарсалар ўзгарди. “Концептлар – бу сўз ва экстралингвистик ҳақиқийлик ўртасидаги воситачилардир, ва сўзнинг маъноси фақатгина уни ташкил қилувчи концептлардан биорат бўлиши мумкин эмас”.¹⁸ “Концепт лексик маънода анчайин кенгрокдир”.¹⁹ Яна бир нуқтаи назарга мувофиқ, концепт сўз билан унинг бир маъноларидагина мувофиқ келади. Академик Лихачовнинг бу фикрига В.П.Москвин қўшилади: “Синонимларнинг мавжудлиги, ички шакл ва сўзларни бир-бири билан бирикиш каби тавсифлар умуман, сўзга эмас, балки унинг алоҳида лексик-семантик вариантыга мансубдир”.²⁰ Тўғрироғи концепт деб, сўз маънолари билан мувофиқ тушадиган тушунчалар ҳақида гапириш тўғрироқ бўлса керак. Одатда, “концепт” атамаси билан тушунчанинг мазмунини белгилашади ва мазкур атамани “маъно” атамасининг синоними сифатида тушунадилар. “Тушунчанинг” синоними эса – “маъно” атамасидир, яъни сўзнинг маъноси бу мазкур сўз айнан шу тилнинг меъёрига мувофиқ тўғри қўлланадиган предмет ёки предметлардир, концепт эса, сўз маъносидир. Ю.Э.Степанов қўйидагича мисол келтиради: “рус тилида “хўроз” 公鸡 -gong ji- сўзи “ мазмун” ва “маъно”га эга. Унинг мазмуни - хўроз бу маълум ташқи кўринишидаги қуш; учмайдиган, аксинча юрадиган, бошида қизил тожи бор. Оёғида эса пихи бор бўлган қуш. Бу хўроз сўзининг маъноси нафақат биологик тавсифи, балки маъно-мазмунга мувофиқ бўлагн кенгрок тушунча:

а) уй қуши;

б) эркак қуш;

¹⁷ Степанов Ю.С. Константы. Словарь русской культуры. Опыт исследования. –М.: Школа, Языки русской культуры, 1997. –С.384.

¹⁸ Cruze D.A. Prototype theory and lexical semantics // Meaning and prototypes. Levin B., Pinker S. Lexical and conceptual semantics. Cambridge, 1991.

¹⁹ Карасик В.И. Культурные доминанты в языке // Языковая личность: культурные концепты. Волгоград; Архангельск, 1996. –С.6.

²⁰ Москва. В.А. Логический анализ языка: язык и время. –М.: Индрик, 1997. –С. 67.

в) маълум тарзда куйловчи ва ўз куйи билан вақтни белгилаб берувчи куш;

г) ўзининг кўшиғига кўра номланган куш;

д) кўплаб ривоят ва маросимларга боғлиқ бўлган куш.

Когнитив лингвистика учун концептуал даражали семантик тил даражасига қарши қўйиш ғоясини ҳимоя қилган семантикадаги йўналиш истиқболдир. А.Вежбицкаянинг монографияси маълум умуминсоний концептлар тилшунослик, амалий ва маданий омилларга узвий боғлиқликда турли тилларда ҳар хил тарзда гуруҳлаштирилиши ҳамда вербаллаштирилишининг ёрқин далили сифатида хизмат қилади.

Замонавий лингвистикада концепт тушунчаси сўз семантикасини тасвирлашда ҳам “концепт” “概念”-gai nian-тушунчаси кенг қўлланилади. Чунки тил ибораларининг маънолари улардаги ифода этилган концептларни концептуал тузилмаларга тенглаштирилади. Умуман олганда, концепт ва тушунча икки параллел атама бўлиб, бири яъни тушунча, мантиқ ва фалсафанинг атамаси бўлса, концепт математик мантиқ, маданиятшунослик, лингвомаданиятшунослик когнитив лингвистикага мансубдирлар, албатта, улар ўз ички шакли бўйича ўхшашдирлар. Концепт ва маъно-мазмун ҳам ўзаро бир хил мутаносибликда эмасдир. Концепт ҳақиқийлик объектидан олинган нисбатан барқарор когнитив нусхадир, чунки у маъно-мазмундан кўра, дунё билан бевосита боғлиқдир. Сўз эса, ўз маъноси билан доимо концепт қисмидир. Аммо концептга тил воситалари орқали, яъни сўз, гап, баҳс орқали киришиш энг афзал йўлдир.

1.4. Концепт когнитив лингвистиканинг асосий тушунчаси сифатида

Инсоннинг идрок этувчи фаолиятини (когнициясини) дунёни тушуниш маҳоратини ривожлантирувчи омил сифатида ўрганиш мумкин. Бу фаолият эса, турли объектларни ўхшатиш ва фарқлаш зарурияти билан боғлиқдир. Концептлар мазкур турдаги операцияларни таъминлаш учун пайдо бўладилар. Демак, концептларни шаклланиши дунёни идрок этиш, олам ҳақидаги тасаввурларни шакллантириш билан боғлиқдир.

20 йилларнинг охирига келиб, лингвистлар тил ташувчи/эга маълум концептуал тизимнинг эгаси эканлигини тушунишди. Концептлар ўз моҳияти бўйича ментал (маънавий-руҳий) моҳиятдир. Ҳар бир концептда инсон учун жуда муҳим бўлган олам ҳақидаги билимлар бирлаштирилган ва шу билан бирга аҳамиятсиз тасаввурлар чиқариб ташланган. Концептларнинг тизими олам тасвирини яратади, унда инсоннинг воқеълик, ҳақиқийликни тушунчаси акс этилади, унинг ўзига хос алоҳида концептуал расми бўлади, бунинг асосида инсон олам ҳақида фикр юритади. Концептуаллаштириш жараёни ва концепт мазмунини экспликацияси фақатгина мазкур тилнинг ташувчиси бўлган лингвистга хосдир. Шундай қилиб, минг йилликлар чегарасида лингвистикада менталлик муаммоси биринчи ўринга чиқади, чунки концептлар ментал моҳиятдир. Концептни аниқлаш учун баъзи бир белгиларни ажратиш мумкинлиги, объектлар билан предмет ҳаракатлари, уларнинг якуний мақсадлари ва мазкур ҳаракатларнинг баҳоланиши зарурдир. Бироқ бу барча омилларнинг ролини билган ҳолларда ҳам когнитологлар концептлар қандай пайдо бўлиши ҳақидаги саволга жавоб бера олмайдилар. Концепт атамаси лингвистикада ҳам эски, ҳам янги атамадир. 1928 йилдаёқ С.А.Аскольдов-Алексеев “Концепт ва сўз” “概念和

词”-gai nian he ci- мақоласини нашр этди,²¹ аммо XX асрнинг ўртасигача илмий адабиётда “концепт” “概念”-gai nian тушунчаси атама сифатида идрок этилмаган. С.А.Аскольдов – Алексеевнинг мазкур мавзу бўйича бир қатор маърузалар қилишига қарамасдан, у қўйган масала ўрганилмади. Фақатгина 80 йиллардагина инглиз тилли муаллифларни асарларини рус тилига таржима қилиниши билан концепт тушунчаси яна пайдо бўлади. Концепт – бизнинг онгимиз ва инсоният билим в атажрибаси акс этувчи ахборот тузилмасининг ментал ёки рухий ресурслар бирликларини тушунтиришга хизмат қилувчи атамадир. Концепт ментал лексикон хотирасининг, концептуал тизим ва мия тилининг, инсон руҳиятида акс этилган жаҳоннинг бутун тасвирининг аператив мазмуний бирлигидир. Концепт тушунчаси инсон тафаккур жараёнларида қўллайдиган ва тажриба ва билим мазмунини акс этувчи бутун инсон фаолияти натижалари ҳамда идрок этиш жараёнларининг мазмунини билимнинг ўзига хос “квант”ларида акс этувчи мазмунлар ҳақидаги тасаввурга мувофиқдир. Ҳозирги пайтда лингвистик фанда умумий асосга, яъни концепт бу тушунча мазмунини номловчи, маъно синонимидир, деган асосга таянган концепт тушунчасига бўлган 3 асосий ёндашувни белгилаш мумкин.

Биринчи ёндашувнинг концептни ўрганишда маданий жабҳага кўпроқ эътиборни қаратади ва бунда маданият концептларнинг мажмуаси ва улар ўратсидаги муносабатларнинг мувофиқлиги сифатида тушунилади. Бу ёндашувнинг вакили Ю.С.Степанов. унинг фикрича, концепт инсоннинг ментал дунёсидаги маданиятнинг асосий уяси (ячейка)дир. “Концепт” атамасини бундай тушунчасида тилнинг роли иккиламчи бўлиб қолади, у фақатгина маданият, концепт мажмуасини тиллаштириш шакли – ёрдамчи воситага айланиб қолади.

²¹ С.А.Аскольдов-Алексеев «концепт ва сўз» 1986 йил.

Иккинчи ёндашувга кўра, когнитив лингвистикага тил белгиси семантикасини жалб этишни концепт мазмунини шакллантиришининг ягона воситаси деб ҳисоблайди. Н.Д.Арутюнова ва унинг мактаби, Т.В.Булигина, А.Д.Шмелов шундай фикрдадирлар. Н.Алефейренко ҳам ўхшаш нуктаи назардан ёндашади: у концептни когнитив семантиканинг бирлиги деб тушуниб, концептга семантик ёндашувни олға суради.

Учинчи ёндашув тарафдорлари Д.С.Лихачёв, Е.С.Кубрякова ва бошқалардир. Уларнинг фикрича, концепт сўз маъносидан бевосита пайдо бўлмайди. У сўз маъносини инсоннинг шахсий ва халқ тажрибаси билан тўқнашувининг натижасидир, яъни концепт сўз ва воқеялилик ўртасидаги воситачидир.

Е.С.Кубрякова фикрига мувофиқ, концепт ментал лексикон хотирасининг, мия концептуал тизимининг оператив мазмунининг бирлигидир, у инсон руҳиятида акс эттирилган дунё тасвирининг кичик бирлигидир. Концептни таҳлил қилганда у психологияда сенсор – перцептив жараёнларни тасвирлашда қўлланадиган фон ва фигура тушунчаларини когнитив лингвистикада қўлланилишини ўринли деб ҳисоблайди. Фон ва фигурани қарши қўйиш инсон томонидан ўзини яхлитликнинг қисми сифатида англаши, ўзини (фигурани) бирон бир фонда (муҳит, маконда) англаши ҳамда дунёдаги қолган барча бошқа жисм ва нарсаларни худди шундай англаши билан боғлиқдир, яъни бу тил ва унинг категориялари асосида инсоннинг кўрғазмали, жисмли тажрибаси ётганини ва фақатгина бу тажрибани ишлатиши билангина инсоннинг мавҳумроқ соҳаларга чиқиши ва бевосита кузатмаган нарса/жисми ҳақидаги ўз тасаввурини кўра билади, дегани демакдир. Е.С.Кубрякова инсон идрокининг асосий тамойилларидан бири бўлган, контейнер тамойили моделлаштиради. Бу тамойил тилга семиотик ва когнитив ёндашувнинг асосий тамойилидир. Муаллиф бу тамойилни кузатувчи нуктаи назарнинг қайтиш тамойили деб номлашни

таклиф қилади. Унинг моҳияти шундан иборатки, олам ва коинотдаги ҳар қандай объектни ўрганишда ўрганиш истиқболларини танлаш доимо ўзгартирилиши мумкин, бунда кузатувчининг нуқтаи назари қарама-қаршига ўзгариши мумкин. Е.С.Кубрякованинг фикрини Б.Паскалнинг қуйидаги фикри билан тасдиқлаш мумкин: “Коинот ўз макони билан мени қамраб олиб, нуқта каби ютиб юборади, мен эса ўз фикрим билан уни қамраб оламан”. Унинг фикрича, агарда тил оламнинг алоҳида кўриниши акс этса, унда кузатувчи нуқтаи назарини акс этилиши (ёки бу нуқтаи назардан онгли тарзда мавҳумлаштирилиши) тилда мустаҳкамланган ва акс этилган концептларнинг умумий субъективлигига мувофиқдир. Бу нуқтаи назарга кўшилмасдан мумкин эмас, чунки битта бир хил ҳодиса/ҳаракат/объект турлича ҳар тил воситалари қўлланилган ҳолда тасвирланиши мумкин. Бу ердан тасвирда турли унсур, хусусият, белгиларни акс этиш имконияти пайдо бўлади. шу билан бирга синонимия бу сохта ҳодисадир, чунки ҳар бир альтернатив лексема ортида хусусий концептуал тузилма туради. Концептуал тузилмалар орқали маъно-мазмунни белгилаш Е.С.Кубрякова фикрича, билим ва маъно-мазмунни боғлашга янги ёндашувдир. Ю.Д.Апресян томонидан концептнинг ўзига хос қизиқарли назария таклиф этилган, у қуйидаги ҳолатларга асосланади:

1) ҳар бир табиий тил оламнинг идрок этилиши ва ташкил қилинишининг маълум услубини акс этади; унда ифода этилган маъно-мазмунлар маълум ягона яхлит қарашлар тизимига ўзига хос жамоа фалсафаси тарзида шаклланади, у тил томонидан барча ташувчиларга етказилади;

2) тилга хос бўлган оламни концептуаллаштириш услуби қисман универсал, қисман миллий ўзига хос, махсусдир;

3) дунёга қараш (концептуаллаштириш услуби) шу маънода “соғда”ки, у дунёнинг илмий тасвиридан фарқланади, аммо бу примитив тасаввурлар эмас.

Кўплаб олимлар концептни кенг маънода тушунган бўлиб, бугунги кунда Р.Жэкондорффнинг нуқтаи назарига қўшиладилар. Бу олимнинг фикрича, концептуал тизимнинг асосий конституентлари “нутқнинг семантик қисмларига” яқин концептлардир, яъни объект ва унинг қисмлари, ҳаракат, амал, ўрин ёки макон, вақт, пайт, белги концептларидир. Бу ёндашувлар учун умумийлик тил ва маданиятнинг сўзсиз алоқаси мавжудлиги ҳақидаги фикрдир. Келишмовчилик эса, концептни шаклланишда тил ролини турлича тушуниш билан шартланган. Дунёнинг объектлари улар ҳақидаги тасаввурлар этнотил тафаккури томонидан билимнинг маълум “квантлари” сифатида, яъни концептлар сифатида тузилмалаштирилганлигида “маданий объектларга айланадилар”. Бу атама ҳозиргача ҳам ягона тавсифга эга эмас, аммо у замонавий лингвистикада мустаҳкам ўрин эгаллади. Н.Д.Арутюнова, А.П.Бабушкин, А. Вежбицкая, Е.С.Кубрякова, С.Е.Никитина, В.Н. Телия, Р.М.Фрункина каби рус олимлари бунинг устида тадқиқотлар олиб бормоқдалар.

Концепт атамасини илмда мустаҳкамланиш даври уни қўлланилишининг маълум тарздаги бемалоллиги, чегараларининг аниқ эмаслиги, маъно ёки тил шакли бўйича яқин бўлган атамалар билан аралашиб кетаётганлиги билан боғлиқдир. Бу борада атама тавсифини аниқлаш лозимдир. Катта энциклопедик луғат қуйидаги таснифни беради: “Концепт (лот. Conceptus – фикр, тушунча) – исм (белги)нинг мазмуний маъноси, яъни объекти мазкур номнинг предмети (денотати) бўлган тушунчанинг мазмуни (масалан, ой номининг мазмуний маъноси – ернинг табиий йўлдоши). Биринчи қарашда сўзнинг лексик маъносини концепт деб номлаш мумкин. Аммо ҳозирги кунда мазкур луғат мақоласида берилган сўзнинг мазмуни тор, етарли эмас, когнитив реалликдан узоқ ва ҳаттоки, мувофиқ эмас деган фикр мавжуд. Шунинг учун концепт тавсифининг бошқа машҳур ва қизиқарли тавсифларини келтирамиз. Р.М.Фрунकिनинг фикрича, концептнинг энг муваффақиятли тавсифини А.Вежбицкая беради, у концепт деганда “идеал”

“理想”-li xiang оламдаги объектни тушунади, бу объект номга эга ҳамда инсоннинг “хақиқийлик” олами ҳақидаги инсоннинг маданий шартланган тасаввурини акс этади.²² Д.С.Лихачов концепт деганда, “инсон ўз ёзма нутқида фойдаланадиган мазмун-маънонинг ўзига хос алгебраик ифодасини” тушунган.²³ Р.М.Фрумкина эса концептни маданият категорияларида ишлов берилган вербаллаштирилган тушунча сифатида таснифлайди.²⁴ В.Н.Телий нуқтаи назаридан концепт бу инсон тафаккурининг маҳсули бўлиб, идеал ходисадир. Демак, у нафақат тил онгига, балки бутун инсон онгига хосдир. Концепт – бу конструктдир, у тикланмайди, балки ҳар бир инсоннинг ўз тил ифодаси ва ташқи тил билими орқали қайта реконструкция қилинади.²⁵

Яна бир нечта тавсифлар келтирамиз:

Концепт (概念) gai nian- бу - онгимизнинг ментал ёки рухий захираларининг бирлигини ҳамда инсон билим ва онгини акс этувчи ахборот тузилмаси бирликларини тушунтиришга хизмат қилувчи атамадир;

концепт – (概念) gai nian бу хотира, ментал лексикон, миянинг концептуал тизими ва тили, инсон руҳиятида акс этилган дунёнинг бутун тасвирининг оператив мазмуний бирлигидир;

концепт – (概念) gai nian ифодаланиш режасида намоён этилган маданий белгиланган вербаллаштирилган мазмун-маънодир, у мувофик лексик-семантик парадигмани ташкил қилади ҳамда у этномаданий маҳсусликка ва тил ифодасига эга жамоа билимининг бирлигидир.

²² Вежицкая А. Язык. Культура. Познание. –М.: Русские словари, 1996. –С.11.

²³ Лихачев Д.С. Концептосфера русского языка // Русская словесность. Антология. –М.: Академия, 1997. –С. 28

²⁴ Фрумкина Р.М.Еще раз об особенностях классификационного поведения // Речь, восприятие и семантика. –М., 1988. –С.70-74.

²⁵ Телия В.Н. Коннатативный аспект семантики и номинативных единиц. –М., 1996. –С.22.

Шундай қилиб, концепт тушунчаси фалсафа ва мантиқдан кириб келган, аммо охирги 15 йилда у фаоллашиш ва қайта англашиш жараёнини бошидан кечирмоқда. Концептнинг турли тасвифлари унинг қуйидаги инвариант белгиларини ажратиш имкониятини беради:

1. Бу инсон тажрибасининг идеал тасаввуридаги минимал бирлиги, сўз ёрдами билан вербаллашади ва полетузилмага эгадир;

2. Бу билимларга ишлов бериш, сақлаш ва етказишнинг асосий бирликларидир.

3. Концепт ўзгарувчан чегараларга эга ҳамда муайян функцияларни бажаради.

4. Концепт ижтимоийдир, унинг ассоциатив полеси унинг амалийлигини шартлаб беради.

5. Концепт маданиятнинг асосий уясидир.

Демак, концептлар инсон онгидаги оламни намоён этадилар, концептуал тизимни ташкил қиладилар, инсон тили белгиларини эса, мазкур тизимнинг мазмунини сўзда кодлаштиради.

2 боб. Хитой тилидаги оммабоп ибораларнинг лингво –когнитив хусусиятларига кўра лексик –семантик таҳлили

2.1 Оммабоп ибораларни хосил бўлишида когнитив усулнинг ўрни ва аҳамияти

Хитой лексикаси ўз ичига нафақат оддий сўзлар ва сўз бирикмаларини балки турғун ибораларни ҳам олади. Ушбу турғун иборалар, асосан оммабоп хусусиятга эга бўлиб, ўзининг турғун структурасига ва семантик мукаммалигига эга. Бундай ибораларнинг 80% бўлинмас. Структур жихатдан турли шаклларга эга. Оммабоп ибораларнинг шаклланиши,ва ривожланиши асосан маълум бир миллатнинг кундалик турмуши,урф-одатлари,анъаналари билан чамбарчас боғлиқ. Улар миллий минталитет хусусиятини ўз ичига олган, когнитив метод асосида таҳлил этилувчи иборалардир. **Когниция** сўзи,инглизча **“cognation”** 血亲 хие qin-сўзидан олинган бўлиб,тушунмок деган маънони англатади. Ўзбек халқи мисолида оладиган бўлсак,ушбу метод асосида бир неча сўзларни таҳлил этишимиз мумкин.

Мисол учун:

Ўзбек уй жиҳози бўлмиш ҳонтахта буюмини ўзга тилга сўзма сўз таржима қилиш, турли тушунмовчиликларни келтириб чиқаради. Айниқса, сўзни тўғридан-тўғри таржима қилиш, таржимон фаолиятини мушкуллаштиради.

Сўзни тўғри таржима қилишда когнитив усул ёрдамга келади. Яъни хонтахта бу ўзбек миллатининг уй жиҳози бўлиб, у калта оёқли, тўғри тўртбурчак ва узун шаклига эга столнинг бир тури деган таъриф билан берса бўлади. Бундай сўзлар қаторига нон, сумалак, ҳалим, ва хоказоларни киритса бўлади.

Бундай сўзлар нафақат ўзбек тилида балки хитой тилида ҳам мавжуд. Бунга мисол қилиб 旗袍 -qí rao- сўзини олсак бўлади.²⁶ 旗袍 -qí rao аёлларнинг кийими бўлиб, халат сўзига тўғри келади, бироқ уни когнитив тарзда изоҳлайдиган бўлсак, ушбу халат хитой аёлларининг миллий либоси бўлиб ва айнан хитой миллатининг нозик дидини белгилаб турувчи миллий либоси саналади. Бундай сўзларнинг қаторига 拼音 -pīn yīn сўзини ҳам мисол қилиб келтирсак бўлади. 拼音 -pīn yīn, бизга иероглифларни қандай ўқиш кераклиги тўғрисида хабар беради, бироқ унинг маъносини когнитив равишда етказиб беришда, биздан мукамал, ҳамда аниқ, шу билан бирга ўзга миллатнинг онгига ало даражада етказиб бериш юксак вазифани талаб қилади. 拼音 -pīn yīn-бу фонетик транскрипция ҳисобланиб, айнан иероглифларни қандай тарзда ўқиш кераклигини, тартибга солувчи транскрипция ҳисобланади. (иероглифларнинг ўқиш қонунияти) демакдир.

Ушбу сўзлар, миллий менталитет билан боғлиқ тушунчалардир. Когнитив усул, нафақат сўзларни, балки ибораларни таржима қилишда қўл келади.

Мисол учун: “Бир пиёла чой устида суҳбат” деган ибора фақатгина бир пиёла чой билан меҳмон қилиш деган маънони бермайди.

Бир пиёла чой устида ибораси, бу ерда кенг маънога эга бўлиб, ушбу иборани когнитив усул асосида ёритиш мақсадга мувофиқ.

Хитой тилида ҳам, ҳозирги кунда тилшунослик соҳасида когнитив усул ёрдамида таҳлил қилиш, кенг қўлланилмоқда. Бу ҳолатни ҳам, айнан миллий менталитет билан боғлаш керак.

Миллий менталитет

Маълум даврларда кенг қўлланилган шиорлар, сиёсий ҳаракатлар, янги иборалар ва номлар ўз иборасига эга бўлиш “ҳукукига” эга бўлди. Бирор сўз

²⁶ 《现代汉语词典》2003 年 Замоновий хитой тили луғати.

бирикмасининг ўз иборасига эга бўлиш имкониятига миллий англаш билан боғлиқ маъно чекловлари ҳам қўшилади. **Масалан:**

“师范学院” shi fan xue yuan (“ Педагогика институти”) “中医学院” zhong yi xue yuan (“Хитой тиббиёт институти”) ва “经济学院” jingji xue yuan (“Иқтисодиёт институти”) номлари структураси жихатидан бир хил бўлишига қарамай, улардан охирги иккитаси мустақил сўзга айланиши мумкин, биринчиси эса йўқ, чунки, “中院” zhong yuan сўзи хитойлик учун тшунарсиз ва қийиндир. Бошқа усуллар ҳам ўринли бўлмайди, чунки уларнинг исталганидан сўнг, “中院” zhong yuan билан “中学” zhong xue,

“医学” “yi xue”, “医院” yi yuan фойда мазмунида чалкашлик пайдо бўлиши мумкин.

“上吊” “shang diao” (上海吊车厂) “shang hai diao che” “ Шанхай кран заводи” (маъноси бўйича 上吊 shang diao “осиб қўймоқ”, “бўғилиб ўлмоқ” ёки “开糖” kai tang (开封糖果厂)²⁷ “kai feng tang guo” “канфет фабрикаси” (маъноси бўйича “开糖” “kai tang” - “қоринни қаппайтирмоқ” турдаги сўзларга келсак, бу тасодифий фонетик ҳолат бўлса-да, устидан кулишга сабаб бўлса ҳам, хитойликлар шу сабабли уларнинг онгида нохуш туйғу ва бахтсиз ҳолатларни уйғотади, ҳамда ушбу турдаги сўзларни ишлатишни истамайдилар, шу сабабли бундай сўзлар хитой оммавий лексигасига кириб бориш имконияти чекланган.

²⁷ 《人民日报》-хитой газетаси 2009 йил.

Хитойда“八”ba (8) рақамли телефон ва автомобил давлат номерларини талайгина пул тўлаб оладилар, чунки “八” ba (8) рақам “发” fa “бойиб кетиш” сўзи билан бир хил ўқилади ва (оҳангдош) .

Бундан (518) рақамларининг “我要法”²⁸ “wo yao fa” 五 一 法 комбинацияси (Мен бойиб кетишни истайман), (168) рақами “一路发” yi lu fa (Бутун умр бўйи бойиб бориш)²⁹, (888) “发发发”(fa fa fa) (Бойиш, бойиш ва бойиш) сўзлари билан ассоциацияланади, бу эса ҳар бир хитойликнинг онгида ишдаги муваффақият, омад, мўл-кўлчилик ва бахтли ҳаёт гарови сифатида акс этади. Аксинча, 4 (si) рақамининг ибораси эса, “死”si (ўлим) сўзи билан бир хил талаффуз қилинади, шунинг учун хитойликлар, бу рақамдан қочишга ҳаракат қилишади.³⁰

Хаттоки, бу шунчаликка бордики, Хан чжоу шаҳрида охириги рақами 4 билан тугайдиган янги сериядаги автомобилларни ҳеч ким харид қилмай қўйди ва шунинг учун уларнинг сотуви тўхтатиб қўйилди. Шундай қилиб, хитой ҳалқининг менталитети, миллий қадриятлари, турмуш тарзи, психологик омиллар янги сўзлар ва ибораларни яратиш, муҳим зарурий шартларидир.

Қуйида биз оммабоп ибораларни лексик-семантик таҳлилини амалга оширамиз. Когнитив хусиятларига кўра ибораларни 7 гуруҳга бўлишни лозим деб топдик. Улар:

1. 《面子》类 mian zi lei – обрўни сақлаш

1. 包在我身上-bao zai wo shen shang- менга қўйиб бер, менга ишон.

Ушбу ибора орқали инсон ўзини мақташ маъносини ифодалайди.

²⁸ 《现代汉语成语》2002 年

²⁹ 人民日报-хитой газетаси 1999 йил.

³⁰ Ван Ляо. Основы китайской грамматики. 1954 г. 262 ст.

2. 别拦着我 –bie lan zhe wo-мени тинч қўй,мени қўйиб юбор,менга тегма.

3.不甘心-bu gan xin-мамнун эмас,таслим бўлмаслик,ортга қайтмаслик.

4.怪不得(呢)-guai bu de ne- ажабланарли эмас,ажабланарли жойи йўқ.

5.豁出了-huo chu qu le-таваккал қилмоқ,тикмоқ,тираб бормоқ.

(умумий 5 та мисол).

Ушбу мисоллар асосан оғзаки нутқда учрайди, танлаб олинган мисолларнинг аксарияти рўзномаларнинг охириги битикларида, маданият кўзгуси рукни билан чиқадиган мантлардан олинган.

2. 《穹子》类 wan zi lei-вазиятни четлаб ўтиш шакли

1.丑话说在前头-chou hua shuo zai qian tou-самимий айтишга ижозат бермоқ,олдидан аниқлик киритмоқ.

2.不好意思 -bu hao yi si-манзур тутмоқ,ноқулай вазитда қолмоқ, кечирмоқ.

3.不是故意的-bu shi gu yi de-билмасдан,аттайин эмас,адашмоқ.

4.吊人胃口 diao ren wei kou-қийнамоқ,кучли назорат остида ушламоқ.

5.好是好-hao shi hao-яхшиликка яхшику (бироқ),мумкинга мумкин (лекин).

(Умумий 5 та мисол).

3. 《高帽》类- Gao mao lei-хушомад, мақтаб айтилган сўз шакли

1.大月宛儿-da wanг-томошанинг юлдузи, обрў манфаатли шахс вакили.

2. 了不起- liao bu qi-ажойиб, зўр, жозибали.

3. 没你 (您) 不成 mei ni (nin) bu cheng-сенсиз уддалай олмас эдим.

4. 全仗您了-quan zhang nin le-биз ҳаммамиз сенга ишонамиз.(таянамиз).

5. 谁说不是呢-shui shuo bu shi ne-ким инкор этди, сиз мутлако ҳақсиз.

(Умумий мисол 5 та).

4. 《推卸》类-tui xie lei-маъсулятликдан четланиш усуллари шакли

1. 该找谁找谁去 -gai zhao shui zhao shui qu-айибни бошқа кимсага ағдармоқ, ўзга шахсга тўнкамоқ.

2. 顾不上啦 - gu bu shang la-илтифотсизлик кўрсатмоқ, писанд қилмаслик, назарга илмаслик, менсимаслик.

3. 没法说-mei fa shuo-тиунтириб беришга ожизлик қилмоқ. Юзга айта олмаслик.

4. 那可没准儿-na ke mei zhur-аниқ айта олмаслик, вада бера олмаслик.

5. 下不去手- xia bu qu shou-истак, мақсад, лаёқатсизлик, иштиёқсизлик.

(Умумий 5 та мисол).

5. 《贬低》类-bian di lei-камситиш, ерга уриш шакли

1. 差的太远了-cha de tai yuan le-менга йўл бўлсин, менга ҳали бор, мен бунга эришимга ҳали бор.

2. 扯淡-che dan-бемани, сафсата гапларни гапирмоқ. Бехуда гапларни айтмоқ.

3. 跌份-die fen-обруни хурматни йўқотмоқ, иснот бўлмоқ, уютга қолмоқ.

4. 跟着哄- gen zhe hong-оқимда сузмоқ, барчадек бўлмоқ.

5. 话不能这么说-hua bu neng zheme shuo-бу унчалик даражада тўғри эмас, бу хаддан зиёд бўрттирилган (ошириб юборилган).

(Умумий 5 та мисол).

6. 《怨愤》类-yuan fen lei-норозилик ғазаб шакли

1. 怎么说话呢-zenme shuo hua ne-қандай қилиб бу гапни айтдинг? бу гапни айтишига қандай тилинг борди?

2. 现在可好-xian zai ke hao-айни дамда, хозирги пайтда.

3. 拿吧-na ba-таъзирни бермоқ, бирор бир шахсга тўғоноқ бўлмоқ.

4. 谁都有那一天-shui dou you na yi tian-ўлимдан қочиб бўлмайди, хеч ким ўлимдан қочиб қутила олмайди.

(Умумий 4 та мисол).

7. 《拒绝》类-ju jue lei- инкор этиш шакли

1. 别价-bie jia-илтимос ундай қилма, йўқ керак эмас.

2. 不管怎么说-bu guan zenme shuo-нима бўлишидан қаттий назар, нима бўлганда ҳам.

3. 无所谓-wu suo wei-хечқиси йўқ, фарқи йўқ, ташвиш чекма.

4. 用不着-yong bu zhao- фойдасиз, хожати йўқ, зарур эмас, шарт эмас.

2.2 Оммабоп ибораларнинг лексик симантик таҳлили

1. 《面子》类-mian zi lei

(Юзни ерга қаратмаслик шакли).

1. 包在我身上-bao zai wo shen shang-менга ишон,менга суян,менга қўйиб бер,муомуо йўқ³¹. (адабий номланиши:没有问题 mei you wenti яъни муомуо йўқ дегани. Синоним 擎好吧 qing hao ba менга ишон.我办事你放心 wo ban shi ni fang xin яъни ишни мен бажараман,сен хотиржам бўл.搞定 gao ding хал этиш. 交给我吧,不算什么 jiao gei wo ba,bu suan shenme-менга қўйиб бер,хеч нарсани ўйлама.) деган маъноларга эга. Мисол учун:

1. a) 晚上你买菜,做饭接孩子啊-wan shang ni mai cai,zuo fan,jie zi haizi

a.

b) 包在我身上!- bao zai wo shen shang!

a) Кечки пайт сабзавот сотиб ол,таом таёрла ва болани кутиб ол.

b) менга ишон,хавотир олма. Барчаси кўнгилдагидай бўлади.

2. a) 我刚来北京,什么都不懂,还要找工作,找房子,找爱情-wo gang lai beijin shenme dou bu dong,hai yao zhao gong zuo,zhao fang zi,zhao ai qing.

b) 包在我身上-bao zai wo shen shan

a) Мен ҳозиргина Пекингга ташриф буюрдим,хали хеч нарсдан хабарим йўқ. Яшаш учун ётоқ,хамда иш топмоқ лозим.

b) Буни менга қўйиб бер.

Изоҳ: Хитой тили сўзлашуви лексикасининг кам бўлмаган қисми

《包》

³¹ 汉语熟语学习手册- (北京-2002)。

Вао -иероглифидан ташкил топган. Унинг умумий маъноси “бутунлай” “батамом кафолат бермоқ” “хар тарафлама кафил бермоқ” деган маъноларда келади. Лекин кўкрак уриб, берилган кафолатларга ҳар доим ҳам ишониб бўлмайди. Чунки одамлар ўзини ва ўзгаларни алдаш 《自欺欺人》 zì qī qī rén одати билан мақтанишни 《吹牛》 qūi niú хуш кўрадилар. Мақтанишнинг асосий мақсади эса ягона омил. Бу омил, ўзини аҳамиятли ҳамда даҳлдор эканлигини кўрсатишдир. 《面子》 miàn zi. Шунинг учун оғзаки ибораларда, 《包在我身上 bao zai wo shen shang тез тез мақтаниш ёки керилиш элементларида учрайди.

2) 别拦着我 -bie lan zhe wo-мени тинч қўй, мени қўйиб юбор, менга тегма.³² (адабий номланиши: 诈唬 zha hu мунофиқларча, аййёрларча. 别管我³³ bie guan wo-менга боқма) деган маъноларга эга.

Мисол учун:

а) 老李啊, 你想开点, 别干傻事!- laoli a, ni xiang kai dian, bie gan sha shi!

б) 别拦着我! 我死给他们看!-bie lan zhe wo! Wo si gei tamen kan!

а) Лао ли буни жиддий қабул қилма, аҳмоқлик қилма!

б) Менга тегма! Мен уларнинг назарида ўламан!

Изоҳ: Зиддият юззага келганида, аппонентни кўрkitиб, баъзилар вазиятни жиддийлаштиришга интиладилар. 《扩大事态》 kuo da shi tai. Устига устак, агар ҳамсухбатнинг хавфсираши бўлса, аппонент, ушбу вазиятни янада жиддий қабул қилади. Ушбу (В) контекстда 《要自杀》 yao zi sha, ўз

³² А.А.Шукин 《Ходячие выражения китайского языка》 Москва (Муравей) 26 ст. 2004 год.

³³ Гао Яо Чи 《现代汉语语法》 - 《грамматика современного китайского языка》 河南 1982 год. 266 ст.

умрига суйқаст қилиш, охирги чорадай 最后一招 zui hou yi zhaо ён босишга мажбурламоқ учун, умумий меҳрни қозониш маъносида келяпти. Шубҳасиз бундай одамлар кўп эмас. 《别拦着我》bie lan zhaо wo- менга тегма дея, умид қилишади. Бироқ бундай инсонларнинг мақсадларини юззага чиқмаслиги учун барча имкониятларни ишга солмоғлик даркор бўлади.

3) 不甘心 -bu gan xin-мамнун эмас, хурсанд эмас, таслим бўлмаслик, ортга қайтмаслик, ўз ҳолига қўймаслик.³⁴ (адабий номланиши: 死不目冥目 si bu tu ming tu-ўлимдан сўнг ҳам тинчимайман, синоним: 不服气 bu fu qi таслим бўлмаслик, 不甘休³⁵ bu gan xiu кўнгилга ёқмаслик) деган маъноларга эга.

Мисол учун:

1. a) 你就比他慢半布,没得第一-ni jiu bi ta man ban bu, mei de di yi.

b) 唉!我实在不甘心!-ai! Wo shi zai bu gan xin!

a) Сен бор йўғи ярим қадамга ортда қолдинг, ва биринчи ўринни қўлга кирита олмадинг.

b) Эх! Мен афсусдаман. (албатта биринчи бўламан).

2. a) 听说老李等了她一辈子!-ting shuo laoli deng le ta yi bei zi!

b) 是啊,老李是死不甘心哪! -shi a, laoli shi si bu gan xin na!

a) Айтишларича, Лаоли уни бир умр кутар эмиш!

b) Ха! Лаоли ни хатто ўлим ҳам ортга қайтара олмайди чамаси!

³⁴ Хамадова А.А. 《Некоторые размышление о проблеме неологизмов в современном китайском языке》 2000 год. 179-183 ст.

³⁵ 《中国报纸》 - 《Хитой ойлик журнали》 №2 (52) 2010.-6.2.43.

Изох: 《甘》 gan ўзига икки хил маънони қўшади: 《满意》 man yi (қондирмоқ) ва 《自愿》 zi yuan (ўз хошига кўра). Биринчи (В) контекстнинг сўзларида ютказганлигига иқроп бўлиб, леки 《面子》 mian zi шаклини(формасини) сақлаб қолиш учун, 《келгуси сафар албатта қолиб бўламан!》 дея норозилик сўзларини айтади. Иккинчи (В) контекстдаги эса, Ли ўз севгилисини топгандагина кўнгил хотиржамлигига эга бўлади. Бу унинг ўз истаги ва танловидир.

4) 怪不得(呢) guai bu de (ne)-ажабланарли эмас.³⁶ (адабий номланиши: 原来如此 yuan lai ru ci-жудда дастлабки. Синоним: 我说呢要不然 wo shuo ne yao bu ran-мен бу хусусда айтган эдим)³⁷ деган маъноларга эга. Мисол учун:

1. **a) 哎! 老李因为贪污罪被抓走了! -ai! Laoli yin wei tan wu zui bei zhua zou le!**

b) 怪不得呢! 我一直奇怪,他买奔驰车的钱是从哪儿来的!-guai bu de ne!
Wo yi zhen qi guai, ta mai ben chi che de qian shi cong nar lai de!

a) Ия, Лаоли пора олганлиги учун қамалибти.

b) Уни қаердан (мерседес) русумли автомашинани олганлиги, энди ажабланарли эмас.

2. **一怪不得他说菜不好吃, 原来你没放盐.-guai bu de ta shuo cai bu hao chi, yuan lai ni mei fang yan-** (Уни, таом бемаза чиқибти дегани ажабланарли эмас. Сен таомга туз солишни унутгансан).

Изох: Бундай оғзаки иборалар, шундай контекстларда учрайдики, қачонки сўзловчи, бирор бир содир бўлган воқеани тахмин

³⁶ А.А.Шукин 《Ходячие выражение китайского языка》 2004 год. 32ст.

³⁷ 《中国新闻周刊》 Хитой янгиликлар хафталик журнали №8 2010 й.

килса, ёки олдиндан билса, у эшитган хабаридан таъжубга тушмайди. Устига устак, агар кейинги бўлиб ўтадиган воқеалар унинг тахминини тасдиқлайди. Ўзгалардан олдин, бирор бир воқеани ёки фактга ахамият берган бундай (зукко одам) 《猜想的人》 cai xiang de ren, -ўз обрў мафаатини 《面子》 mian zi сақлаб қолишга муяссар бўлади.

5) 豁出了 -huo chu qu le-таваккал қилмоқ, тикмоқ, тираб бормоқ.³⁸ (адабий номланиши: 赤膊上阵 chi bo shang zheng ва 孤注 hu zhu-дублгасиз, очик -ойдин жанг майдонига чиқмоқ.³⁹ Синоним: 拼了吧 , pin le ba, 就这一下了 jiu zhe yi xia le- мана буни ҳам дарҳол бириктирмоқ лозим)⁴⁰ деган маъноларга эга.

Мисол учун:

a) 你已经输了全部现金,别在赌了!- ni yi jing, shu le quan bu xian jin bie zai du le!

b) 不行! 把住宅也押上 我豁出去了!- bu xing! Ba zhu zhai ye ya shang, wo huo chu qu le!

a) Сен батамом тоза ютказдинг! Бошқа пул тикма!

b) Йўқ! Уйимни тиксам ҳам, таваккал қиламан!

Изоҳ: Ушбу оғзаки ибора, энг нохуш вазиятда ҳам, кутилмаган омадга, ютукка, охирги умидлар ила ишонишдир. Айтиш керакки, бундай мардлик, ҳаракатга жалб этади. Лекин, ҳар тарафлама таёргарликсиз ва таслимликка йўл бўлмаса, таваккал қилишнинг маъноси йўқ. 《后路》 hou lu 《豁出去》 huo chu qu.

³⁸ А.А 《Шукин Ходячие китайские выражения》 2004 год. Ст.15

³⁹ 《汉语熟语学习手册》北京-2002年

⁴⁰ 《人民日报》- Хитой газетаси.

2. 《弯子》类 wan zi lei вазиятни четлаб ўтиш усуллари) шакли

1. 丑话说在前头 -chou hua shuo zai qian tou-олдиндан аниқлик киритмоқ,самимий айтишига ижозат бермоқ.(адабий номланиши: 申明利害 shen ming li hai -ҳақ эканлигини маълум қилмоқ⁴¹. Синоним: 话要说清楚 shuo yao shuo qing chu- аниқ сўзни айтиши лозим. 打招呼 da zhao hu-огоҳлантирмоқ, 打预防针 da yu fang zhen-олдиндан чора кўрмоқ)⁴² деган маъноларга эга.

Мисол учун:

1.a) 丑话说在前头,跟我在一起 你得永远过苦日子-chou hua shuo zai qian tou,gen wo zai yi qi ni de yong yuan guo ku ri zi.

b) 只要你永远爱我,就足够了-zhi yao ni yong yuan ai wao,jiu zu gou le.

a) Самимий айтаман: агар мен билан бўлишни истасанг,
ҳар қандай қийинчиликларга дош беришинг лозим.

b) Агар сен мени ҳамиша севсанг,шуни ўзи кифоя бўлади.

2.a) 丑话说在前头,问我借钱,得还两倍-chou hua shuo zai qian tou,
wen wo jie qian de hai liang bei.

b) 啊? 可是... ..那少借点吧.-ai? Ke shi... .. na shao jie dian ba.

a) Олдиндан айтиб кўяй: Агар мендан қарзга пул олмоқчи бўлсанг,
уни икки баравар қилиб қайтаришинга тўғри келади.

b) Ундай ҳолда,мен озгина қарз оламан.

⁴¹ А.А.Шукин 《Ходячие выражения китайского языка》 2004 год. Ст 42.

⁴² Горелов В.И 《Теоретическая грамматика китайского языка》 . Москва. Просвещение 1989 год.

Изоҳ: Ёлғончи, сохта инсонлар, одатда олдиндан яхши гапирип «хаёлни чалғитишади» . Биринчи контекстдаги айнан ўз ҳиссиётини самимий эканлигини исботлаш учун, ёш йигит (А), (В) қизга, келгуси турмуш ҳаётларида қийинчиликлар тўғрисида хабар бериб, ўзига нисбатан муносабатни мустаҳкамляпти.

Иккинчи контекстдаги (А), (В) нинг пулга мухтож эканлигини билиб, уни таҳқирляпти. Дарҳақиқат, (А), (В) дан нафратланяпти, ва унга караб «Агар қарз олмоқчи бўлсанг, кейинчалик қарзнинг шартини тшунмадим деб гапирма!» деган маънода айтяпти.

2.不好意思- bu hao yi si- Кечиринг, манзур тутасиз.⁴³ (адабий номланиши:

引以为耻-yin yi wei chi-уятга қолмоқ. Синоним: 请原谅, 对不起-qing yuan liang, dui bu qi-иснот бўлмоқ, узр сўрамоқ)⁴⁴ деган маъноларга эга.

Мисол учун:

1. а) 张医生老给您添麻烦真不好意思!-zhang yi sheng lao gei nin

tian ma fan zhen bu hao yi si!

б) 老朋友了干吗那么客气!-lao peng you le gan ma na me ke qi!

а) Жаноб Чжан, сизга шунча ноқулайлик яратганим учун, сиздан самимий узр сўрайман.

б) Қўяверинг, эски дўстчилигимиз ҳурмати.

2. а) 抢了你的女朋友, 不好意思!-qiang le ni de nu peng you, bu ha yi si!

б) 做都做了, 还有什么不好意思?-zuo dou zuo le, hai you,

shenme bu hao yisi?

а) Сендан, қиз дугонангни тортиб олганим учун, мени кечир.

⁴³ Горелов.В.И. Лексикология китайского языка. Москва. просвещения 1985 год.

⁴⁴ Думан. Л. И. Очерки история китая.1040 год. Ст 14

в) Бўлган иш ўтди- кетти. Энди узр сўрашнинг хожати йўқ.

Изоҳ: Аввал бу ибора 《有点害羞》 you dian hai xiu (*хижолат бўлмоқ, уялмоқ*) деган маъноларга эга еди. Кейинчалик, Ганконг ҳамда Тайвант дан 《道歉》 diao qian (*узр сўрамоқ*) ва 《对不起》 dui bu qi (*кечиринг*) каби маънолар кириб келди. Бирор бир кишига муомуо туғдирган бўлсанг, худди контекстдаги сингари ундан узр сўрамоқ лозим. Иккинчи контекстда эса, суҳбатдошга нисбатан ҳеч қандай таъна шикасти етмаган, шунинг учун 《кечиринг》 сўзи, бир оз ҳақоратлироқ эшитилипти. Бундай холларда хитойликлар 对不起 dui bu qi сўзини шилатишни хуш кўришади. Балки 《我错了》 wo cuo le (*мен адаштим*) сўзини айтиш билан, ўз ҳурматларини сақлаб қолишади.

3.不是故意的-bu shi guyi de-*билмасдан, беҳосдан, аттайин эмас*. (адабий номланиши: 误会-wu hui-*адашмоқ*. Синоним: 我不知道啊—不小心-wo bu zhi dao a, yi bu xiao xin-*мен аттайин қилганим йўқ*)⁴⁵ деган маъноларга эга.

Мисол учун:

а) 哎呀! 把你的裙子弄脏了我可不是故意的!-ai ya!

Va ni de qun nong zhuang zang le wo keshi bu shi gu zi de!

б) 没关系-meì guan xi.

а) Вой! Мен сизни кўйлагингизни кир қилиб кўйдим. Мен аттайин қилганим йўқ.

б) Ҳеч қиси йўқ! (хижолат бўлманг).

⁴⁵ Семенас.А.Л. лексика китайского языка

Изоҳ: 《故意》 gu yì-бу 《有意》 yǒu yì (онгли равишда билиб туриб)
《不是故意的》 bu shì gu yì de-бу худди 《无意》 wú yì (аттайин эмас, бехосдан) деган маъноларига тўғри келади.

Агар контекстдаги сингари бирор бир воқеа эҳтиётсизлик билан, билмасдан рўй берса, унда кечирिश мумкин. Бироқ ўзга вазиятда, баъзилар аттайин 《有意》 yǒu yì хатто билиб туриб, 《蓄意》 ху yì-душманлик қилишади. Шундан сўнг, таъмани олдини олиш учун, узр сўрашади. Бироқ, бундай одамларга нисбатан нафрат кўзи билан каралади. (看不起) kàn bu qǐ-устига устак бундай шахслар ўз (自己的面子) zì jǐ de miàn zi хурмат этиборларини йўқотадилар.

4. 吊人胃口 -diao rén wèi kǒu-Қийнамоқ. (Кучли назорат остида ушламоқ)⁴⁶ (адабий номланиши: 渐入佳境 -jiàn rù jiā jìng-яхши тарафга ўзгармоқ. Синоним: 下次再说-xià cì zài shuō-кейинги сафар аниқроқ бўлади. 伸着点 -chēn zhe diǎn-назорат қилмоқ)⁴⁷ деган маъноларга эга.

Мисол учун:

1. a) 这个电视剧一天就放一集一到关键地方就打住! -zhe ge dian shi ju

yì tiān jiù fàng yì jí, yì dào guān jiàn dì fāng jiù dà zhù!

b) 这就叫吊人胃口! -zhe jiù jiào diào rén wèi kǒu!

a) Бу сериални ҳар куни битта сериядан кўрсатишяпти.

Охиргача шундай давом этади.

b) Бу телетомошабинларни (кучли қизиқиш) остида ушлаш дейилади.

2. a) 她说: 《一周就见一次! -ta shuō yì zhōu jiù jiàn yì cì !

⁴⁶ А.А.Шукин 《Ходячие выражения китайского языка》 2004год.ст 11.

⁴⁷ 《汉语熟语学习手册》 2002 年 31 页

b) 那这姑娘很会吊人胃口-na zhe gu niang hen hui diao ren wei kou.

a) У айтди: Хафтада бир мартта кўришиб турамыз!

b) Ха,бу кизча бир кимсани кучли таъқиб остида ушлашни яхши билади.

Изоҳ: 《吊人胃口》 -diao ren wei kou- бу ўз моҳиятига кўра,бир санатдир.

Бунинг асосий мақсади бир бирига оз оздан,яхшилиқни инъом этмоқликдир. Шу билан бирга қизиқувчанликни сақлаб қолмоқ. Биринчи контекстда барча учун маъқул бўлган замонавий телереклама усули тасвирланган. Гарчи буни Хитойда саёх хикоячи- чилар ҳам қила олганлар. 《说书的》shuo shu de. Иккинчи контекстда эса,бу усулни қиз уддалайди,гарчи у гўзал бўлмаса ҳам. (距离美) ju li mei,бирок у, усулни қўллай олади. 《吊人胃口》diao ren wei kou.

5. 好是好 -hao shi hao- *яхшилиқка- яхши-ю бироқ... Мумкинга-мумкину,лекин... ;*⁴⁸ (адабий номланиши:美中不足- mei zhong bu zu-*хаммаси яхши, бироқ...*⁴⁹ Синоним: 成是成 cheng shi cheng- *яхшилиқка- яхши,行是行- xing shi xing-созга соз. 可以是可以-keyi shi keyi-мумкинга -мумкин, бироқ...*)⁵⁰ деган маъноларга эга.

Мисол учун:

a) 小红啊,你的男朋友对你好不好?- xiao hong a,ni de nan peng you

dui ni hao bu hao?

b) 好是好,可他太穷了-hao shi hao,ke ta tai qiong le.

a) Сяо Хун сенга йигит дўстинг ёқтими?

b) Ёқишга ёқти, бироқ у жуда камбағал!

⁴⁸ 《汉语熟语学习手册》2002年

⁴⁹ Хаматова. А.А. 《Словообразование современного китайского языка》 Москва. Муравей 2003 г 114 ст.

⁵⁰ Солнцев. В. М. Очерки по современному китайскому языку. Москва 1957 год. 204 ст.

Изоҳ: 《好是好》 hao shi hao сўзини эшитганимизда, жумлани охиридаги сўзларга этибор бермоғлигимиз лозим. Биринчи ўриндаги (好) hao мулойимлик маъносида келяпти. Асл маъноси эса, жумланинг охирида сақланган. Контекстдаги ушбу ибора қўлланилиши, бир қараганда ҳамма нарса яхши, иккинчи томондан қараганда эса, бирор бир нарса етишмаётганлигидан далолат беради. Ундан ташқари, 《不太好》 bu tai hao-унчалик яхши эмас деган маънода келади.

3. 《高帽》类- Gao mao lei- Хушомад қилиш шакли

大腕儿-da wanr-Томошанинг юлдузи. (шоу). (адабий номланиши: 头面人物-tou mian ren wu-обрў манфаатли шахс.⁵¹ Синоним: 打牌明星-da pai ming xing- Олий юлдуз. 龙头老大-long tou lao da-катта, юқори шахс)⁵² деган маъноларга эга.

Мисол учун:

- a) 老李呀,你这个电影想请谁来演呢?- Laoli ya, ni zhe ge dian ying, xiang qing shui lai yan le.
- b) 还是请大腕儿吧, 要不然上座率高不了-hai shi qing dawannr ba, yao bu ran shang zuo lu gao bu liao.
- a) Лаоли, сенинг филмингда асосий қахрамонни ким ўйнайди?
- b) Бирор юлдузни таклиф қиламан, акси ҳолда харажатни қоплай олмайман.

⁵¹ 《现代汉语词典》2003 年 замонавий хитой тили луғати.

⁵² 《汉语成语词典》 хитой фразиологияси луғати.

Изоҳ: бу оғзаки ибора, театр олаmidан кириб келган. Аввал бу 《大慢儿》 da manr (мустаҳкам ўсимлик) сифатида тшунилган. Бундан ташқари обрў этибор, ҳамда хурматга сазовор бўлган шахсларга нисбатан ҳам ишлатилган. Кейинчалик эса, умумий тушунчага кириб, 《大腕儿》 da wanr (устанинг қўли, уста, усталик) деган маъноларда қўлланилди. Бироқ, жамиятда устанинг таъсир даражаси қанчалик юқори бўлса, шунчалик жамият ривожланади. Шу билан бирга 《身价》 shen jia-шаҳснинг кадри баланд бўлади.

2. 了不起-liao bu qi- *Ажойиб, зўр, жозибали.* (адабий номланиши: 一鸣惊人 -yi ming jing ren-ўз қобилияти билан кўпчиликни лол қилмоқ⁵³. Синоним : 真不错-zhen bu cuo-*ҳақиқатдан ҳам ёмон эмас.* 真行不容易啊-zhen xing bu rong yi a-*ҳақиқатдан ҳам осон эмас*)⁵⁴ деган маъноларга эга.

Мисол учун:

a) 小刘回六门外语! 太了不起了!-xiao liu hui liu men wai yu! Tai liao bu qi le!

b) 了不起是了不起,京是中文太差!- liao bu qi shi liao bu qi, jing shi zhong wen tai cha!

a) Сяо Лиу 6 та тилни билади! Ажойиб!

b) Яхшиликка яхши-ю, бироқ хитой тилида унчалик кучли эмас.

Изоҳ: Ушбу оғзаки ибора, юксалтириш маъносида келади. Даҳақиқат, сен ўзингни мақтамайсан, балки сени мақташади. **Тенденция:** Хозирги замонда бир кимса, ўзга бир инсонни чин дилдан, самимий мақташини камдан

⁵³ А.А.Щукин. 《Ходячие китайские выражения》 2004 год.

⁵⁴ 《汉语熟语学习手册》2002年22页

кам эшитиш мумкин. Аввал мактагани билан, кейинчалик уни албатта тахқирлайди. Худди контекстдаги сингари.

3.没你 (您) 不成-mei ni (nin) bu cheng- *Сенсиз уддалай олмас эдим. Агар сен бўлмасанг, бирор ишни бажара олмас эдим*⁵⁵. (адабий номланиши: 非聊莫属-fei liao mo shu-уддалай олмалик. Синоним:你走了我们怎么办哪-ni zou le women zenme ban na-сен келмаганингда биз нима қилар эдик)⁵⁶ деган маъноларга эга.

Мисол учун:

а) 老李呀,明儿的新闻发布会我就不参加了你主持吧-Laoli ya,

minr de xin wen fa bu hui wo jiu bu can jia le,ni zhu chi ba.

б) 那哪行啊? 第一把手不在还有什么信任度啊?没您不成!-na na xing a?

Di yi ba shou bu zai hai you shenme xin du a? Mei ni bu cheng!

а) Лао ли,эртанги пресс конференцияга мен кела олмайман.

Шунинг учун,уни сен олиб борасан!

б) Қандай қилиб мен? Агар (биринчи шахс) келмаса,

ишонч йўқолади. Сиз келмасангиз, мен бу ишни бир ўзим уддалай олмайман.

Изоҳ: Ушбу оғзаки ибора самимий ва қаттиқ ҳурмат қилиш туркумига киради. Бу контекстдаги конференция сингари муҳим ишлар,юқори ҳурматга эга бўлган шахснинг ташрифи билангина,бажарилишдан далолат беради. Йўқса, уларнинг охири, натижасиз тугайди. Чунки, канференция қатнашчилари, биринчи шахс мажлисга ташриф буюргач,маъсулятлироқ бўладилар. 《面子》 mian zi.

⁵⁵ 500 Daily Expression (使用汉语口语五百句) 新世界出版社 北京-2001 年 52 页

⁵⁶ 《200 situational Dialogues》(使用汉语会话二百句)北京 2000 年 50 页

Бундан ташқари (хушомадгўйлик,сермулозаматлилик) сўзларининг ёпик формасидир.

4.全仗您了-quan zhang nin le- *биз ҳаммамиз сенга ишонамиз,биз сенга тиянамиз.*(адабий номланиши: **全仗拜托** -quan zhang bai zuo-*биз сенга таянамиз.*⁵⁷ Синоним:**就指望您了就这一柱香**-jiu zhi wang nin le, jiu zhe yi zhu xiang-*биз сиздан умид қиламиз,сизга ишонамиз*)⁵⁸ деган маъноларга эга.

Мисол учун:

a) **这件事谁也没有用我们全仗您了**-zhe jian shi shui ye mei you

women quan zhang nin le.

b) **包在我身上**-bao zai wo shen shang.

a) Бизга ёрдам берадиган бирор кимса йўқ. Биз ҳаммамиз сенга ишонамиз.

b) Сизлар менга ишонишингиз мумкин.(таянишингиз мумкин).

Изоҳ: 《仗》 zhang сўзи (*таянмоқ*) деган маънони билдиради. Ананага риоя қилсак,ёрдам сўралганда,бир вақтнинг ўзида кўпчиликка мурожат қилиш мумкин эмас. Ахир буддуга сиғинаётганда 《奉佛》 feng fo унинг барча хакалларига сиғиниш шарт эмас. 《烧香》 shao xiang. Шундай қилиб, кейинги вазиятда муомуони ҳал қилиш учун; ишончли одамни топиш лозим.

5.谁说不是呢-shui shuo bu shu ne- *Ким инкор этди,бу ҳақиқат,сиз мутлақо ҳақсиз).*(адабий номланиши: **人同此心** -ren tong ci xing-*бир хил фикрли инсон.*⁵⁹ Синоним:**大家都这么说(看)就是吗,可不是吗**-da jia dou zheme

⁵⁷ А.А.Шукин Ходячие выражения китайского языка 2004 год. 33 ст.

⁵⁸ Уфимцева А.А. Слово в лексико-семантической системе языке. Москва.1968 год. 112 ст.

⁵⁹ А.А.Шукин Ходячие выражения китайского языка 2004 год. 31 ст.

shuo (kan) jiu shi ma, ke bushi ma-хамма шундай деб айтишади, бироқ ундай эмас) деган маъноларда келади.⁶⁰

Мисол учун:

a) 这么多人骑车,没人修车怎么行呢-zheme duo ren qi che,
mei ren xiu che zenme xing ne!

b) 谁说不是呢-shui shuo bu shi ne!

a) Жуда кўп одамлар, велосипетдан фойдаланишади.

Агар велосипедни тузатадиган уста бўлмаганида,
одамлар қандай қилиб велосипедни минган бўлар эдилар.

b) Ха, сиз ҳақсиз.

Изоҳ: Контекстдаги (B), (A) нинг сўзларини эшитгач, ўзидан мағрурланади. Чунки бундай инсонлардан жирканишади ва уларни камситишади. Ахир ҳар бир қийинчиликни ҳамда меҳнатни ҳурмат қилиш лозим. (应该受到尊重) ying gai shou dao yun zhong.

4. 《推卸》类 tui xie lei

(маъсулиятликдан четланиш усуллари шакли).

1. 该找谁找谁去- gai zhao shui zhao shui qu- Айбни бошқа кимсага ағдармоқ. 《менга тегишли эмас》 《боҳона топмоқ》⁶¹. (адабий номланиши:

与我无关-yu wo wu guan-менга тегишлик эмас. Синоним: 不归我管,我管得着

吗-bu gui wo guan, wo guan de zhe ma-менга даҳли йўқ)⁶² деган маъноларга эга.

⁶⁰ Курилова К.А. Обращения в современном китайском языке (к вопросу о речевом этикете китайцев) Владивосток, 1999 год. 158 ст.

⁶¹ 200 Situational Dialogues (使用汉语会话二百句) 北京 2000 年 17 页

⁶² 500 Daily Express (使用汉语口语五百句) 新世界出版社 北京 2001 年 35 页

Мисол учун:

a) 老李呀,我心里有很多委屈-Laoli ya,wo xin li you hen duo wei qu.

b) 别跟我说! 该找谁找谁去-bie gen wo shuo! Gai zhao shui zhao shui qu.

a) Лаоли мени қалбим дард алам билан тўлди.

b) менга шикоят(арз) қилма. Бориб,сенга жавоб берадиган одам билан гаплаш.

Изоҳ: Ҳаётда ўзгаларга нисбатан,юмишоқ кўнгил,шу билан бирга бефарқ инсонлар ҳам учрайди. Бераҳм,шавқатсиз инсонлар 《先去同情心的人》 xian qu tong qing xin de ren- болалик чоғларида ундай бўлмаганлар,аксинча уларни 《хаёт учун курашиш》 мафкураси шундай қилиб қўйган. Бошқа тарафдан (В) тўғри маслаҳат беряпти: Агар (В) ёрдам бера олмаса ёки ёрдам бермаса,аксинча ёрдам беришни истамаса,унда жавобгар шахсга мурожат қилиш даркор.

2. 顾不上啦 -gu bu shang la- *Илтифотсизлик кўрсатмоқ,менсимай қарамоқ,писанд қилмаслик,назарга илмаслик.*(адабий номланиши: 捉襟见肘-zhuo jin jian zhou-бурни кўтарилган инсон. Синоним:保一头儿-bao yi touр бошни баланд кўтармоқ) деган маъноларга эга.⁶³

Мисол учун:

a) 老李呀,那么多病人,你怎么只照顾这个呢-Lao li ya,na me duo bing ren, ni zen me zhi zhao gu zhe yi ge ne?

b) 她是我的女朋友,别人的病再重我也顾不上了-ta shi wo de nu peng you,bie ren de bing zai zhong,wo ye gu bus hang le.

a) Лаоли бу ерда касаллар жуда ҳам кўпку!

⁶³ А.А.Щукин 《Ходячие выражения китайского языка》 2004 год.

Бирок нима учун сен фақатгина битта касалга қараяпсан?

b) Бу менинг қиз ўртоғим! Бошқа касаллар қандай бўлишидан каттий назар, мени бу билан ишим йўқ.

Изоҳ: Унинг тўғри маъноси, 《顾》 gu- 《看》 kan (қарқамоқ), кўчма маъноси эса, 《关心》 -guan xin-қайғурмоқ, 《照顾》 zhaо gu-(инобатга олмоқ) эамхўрлик қилмоқ, жон куйдурмоқ деган маъноларда келади. Агар бажарадиган ишинг бор бўлиб, бирок кучинг ҳамда вақтинг бўлмаса, унда ишнинг қай бири муҳимлигига қараб, уни қабул қиласан. 《顾得上》 gu de shang (хисобга оласан). Мухим бўлмаганини эса, кейинга қолдирасан. 《顾不上》 gu bu shang хисобга олмайсан. Бизнинг контекстда 《ўзидан маъсулятни ечмоқ》 маъносида келяпти.

3 . 没法说-mei fa shuo- *Тиунтириб беришга ожизлик қилмоқ.*(адабий номланиши: 秀于启齿-xiu yu qi chi-таъсирланиб сўзламоқ.⁶⁴Синоним: 没脸说 mei lian shuo-юзга айта олмаслик. 怎么说呀-zenme shuo уа-қандай қилиб айтаман. 说不清楚-shuo bu qing chu-аниқ равон гапира олмаслик). деган маъноларга эгадир.⁶⁵

Мисол учун:

a) 请说说你被人欺骗的经过-qing shuo shuo ni bei ren qi pian de jinguo.

b) 没法说-mei fa shuo.

a) илтимос, сизни алдаб кетишганлиги тўғрисида айтиб беринг.

⁶⁴ 《汉语熟语学习手册》2002年22页

⁶⁵ Daily Express (使用汉语口语五百句)新世界出版社

北京2001年21页流行口语。话语教学出版社。北京2001年2页

б) Тшунтириб бера олмайман. (ноқулай).

Изоҳ: Контекстдаги ушбу оғзаки ибора 《不好意思》 bu hao yi si яъни (ноқулайлик,хижолатлик) маъносида келяпти. Хижолатликнинг сабаби эса,бу шахснинг хурмат этиборини англаш билан тшунилади.

4.那可没准儿-na ke mei zhun- *Аниқ айтолмайман,ваъда бера олмайман.*

Бир нима дея олмайман,кафил бера олмайман.(адабий номланиши:犹豫不快 you yu bu kuai-иккиланмоқ. Синоним :说不准 -shuo bi zhun-аниқ айта олмаслик.说不好-shuo bu hao-яхши айта олмаслик.⁶⁶不能肯定再说吧 bu neng ken ding zai shuo ba-айтишига шубхаланмоқ,кейин бир гап бўлар...) деган маъноларга эга.

Мисол учун:

1. а) 晚上七点我在北京饭店等你一定来啊- wang shang qi dian,

wo zai bei jing fang dian deng ni,yi ding lai a!

б) 哟? 那可没准儿!-yo na ke mei zhun er!

а) Кечки пайт соат 7 да мен сени Пекин меҳмонхонасида кутаман. Албатта кел.

б) Аниқ бир нима дея олмайман.

2. а) 明年春天咱们俩就结婚吧-ming nian chun tian zan men lia jiu jiehun

ba!

б) 那可没准儿-na ke mei zhunr!

а) Кел кейинги баҳорда турмуш қурамиз!

б) Аниқ вада бера олмайман.

⁶⁶ 现代汉语词典 2001 年

Изоҳ: Одатда,бу оғзаки ибора,баҳона ҳамда инкор қилишда қўлланилади.Яъни (《йўқ》 《умид қилма》 деган маъноларга тўғри келади. Биринчи контекстдаги қизга бўлган бўлган таклиф беҳосдан бўлганлиги учун,қиз таклифни рад этишга шайланди. Иккинчи контекстда негизида шундай маъно ётибтики,бунда қиз ўз севгилисини синаш ва уни бироз қийнаш маъноси келади.

5. 下不去手 - xia bu qu shou-Истак, мақсад, ният, лаёқатсизлик, иштиёқсизликдир.(адабий номланиши: 于心不忍 yu xin bu ren-юракда аянчни борлиги. Синоним: 不忍心-bu ren xin-юракдан ачиниш. 良不下心来-liang bu xia xin lai-юракка иштиёқ келмаслик⁶⁷) каби маъноларга эга. Мисол учун:

1. a) 老二做了那么多土不,事炸死他是应该的-lao er zuo le na me duo tu bu shi, zha si ta shi ying gai de.

b) 该,还是有点儿下不去手啊-gai,hai shi you diar xia bu qu shou a!

a) Хўжайн (босс) жуда катта хатоларга йўл қўйди, уни ёқиб юбориш кере!

b) Керакка- ю керак,бирок менда мутлақо ният йўқ!

2.a) 你吃鸡吗? 要吃就帮我死了它-ni chi ji ma?yao chi jiu bang wo si le ta.

b) 哎哟, 那我可下不去手!-ai yo,na wok e xia bu qu shou!

a) Агар товук истемол қилишни истасанг,аввал уни сўйишга ёрдам бериб юбор.

b) Ундай бўлса,менда бундай истак йўқ.

Изоҳ: Илгари 《下手》 -xia shou сўзи,(ишга киришмоқ) деган маънони берган. Ҳозир эса,бу оғзаки ибора хитой жинойт оламида кенг қўлланилади.

⁶⁷ А.А.Щукин 《Ходячие выражения китайского языка》 2004 год. 26 ст.

Полиция ходимлари эса, 《下手》 xia shou –сўзини ишлатмай, бали 《动手》 dong shou-сўзини ишлатишади. Ушбу оғзаки ибора ёндошишликни кўрсатиб берди.

5. 《贬低》类 bian di lei- Камситиш, ерга уриш шакли

1. 差的太远了 -cha de tai zuan le- *Менга йўл бўлсин, менга хали бор, йўз-е қўйсангизчи.* (адабий номланиши: 望尘莫及 -wang chen mo ji- *эришиб бўлмайди.*⁶⁸ Синоним: 一辈子也追不上 -yi bei zi ye zhui bu shang- *бутун умримда ҳам ундай қила олмайман.* 没什么希望了 -mei shenme xi wang le- *бир нимага умидсиз бўлмоқ.* 别比了 -bie bi le- *рақиб бўлмаслик*)⁶⁹ деган маъноларга эга.

Мисол учун:

1. a) 老李啊,你看看现在的大学生又会英语又会电脑又会开车.....什么都
会!- Laoli a, ni kan kan xian zai de da xue sheng you hui ying yu, you hui dian
nao, you hui kai che..... shenme dou hui !

b) 是啊! 咱们差的太远了! 只能等这下岗了! -shi a ! zan men cha de tai
yuan le.

a) Лаоли каранг, ҳозирги студентлар инглиз тилини ҳам билишади, ком
пютерни ҳам билишади, машина хайдашни ҳам билишади..... Барча
нарсани қила олишади.

b) Ҳа, биз анча ортта қолиб кетдик. Фақатгина нафақани кутишимиз
қолди.

⁶⁸ Драгунов А.А Грамматическая система современного китайского разговорного языка. 1962 год.

⁶⁹ А.А.Щукин Ходячие выражения китайского языка. Москва. Муравей. 2004 год.45 ст.

2.a)老李啊！你看看人家发达国家,《硬件》好,《软件》更好!-Laoli ya! ni kan kan ren jia fa da guo jia 《ying jian》 hao, 《ruan jian》 geng hao!

b) 是啊!咱们差的太远了玩命追吧!- shi a! zanmen cha de tai yuan le! Wan ming zhui ba!

a) Лао ли, давлатнинг 《hard ware》 ҳамда 《soft ware》 тарафлама биздан кучли эканлигини кўряписиз ку.

b) Ҳа, биз ортда қолдик, етиб олиш даркор.

Изоҳ: 《差距》 cha ju оламда, (*тафовут, зиддиятлар*) бўлган ва бундан сўнг бўлади ҳам. Биринчи контекстда кекса ҳамда ёш авлодни ўртасидаги тафовутни (фарқ) ни, иккинчи контекстда эса, ривожланган ва ривожланаётган давлат ўртасидаги фарқни кўриш мумкин. Савол : Қандай қилиб, ушбу тафовутларни олдини олиш мумкин?

2. 扯淡-che dan- Сафсата, бемаъни, гапларни гапирмоқ. *Бехуда гапларни айтмоқ* дегани. (адабий номланиши: 信口开河-xin kou kai he-дуч келган гапни айтмоқ. ⁷⁰Синоним: 瞎聊-xia liao-сафсата гапни гапирмоқ) деган маъноларга эга.

Мисол учун:

1.a) 老李! 你怎么一天到晚净扯淡!-Laoli ! ni zenme yi tian dao wan jing che dan!

b) 谁扯淡了?我干的都是正经事!-shui che dan le? Wo gan de dou shi zheng jing shi!

a) Лао ли! Нега сен дойим сафсата гапни гапирасан?

⁷⁰ Словообразования современного китайского языка. А.А. Хаматова. Москва. Муравей 2003 год. 150 ст.

b) Ким сафсата гапларни айтибти? Мени айтган барча гапларим ишга оид.

2.a) 老李呀! 回来再这么晚哪?-Lao li ya! Hui lai zai zhe me wan na?

b) 噢,没事儿,跟几个老朋友喝酒扯淡来着-o,mei shi er gen ji ge lao peng you he jiu che dan lai zhe.

a) Лао ли,нима учун яна бунақа кеч қолдинг?

b) Ҳавотир олма. Шунчаки,эски дўстларим билан бир оз дам олдим.

Изоҳ: 《扯》che –(гаплашмоқ,суҳбатлашмоқ) деган маънони билдиради.

Масалан: 《看时间咱们扯淡》you shi jian zan men che dan-(суҳбатга вақт бўлади). 《淡》dan- маъноси эса, 《没味儿》mei weir 《没意义》mei yi yi-(қизиги йўқ,маъноси йўқ) деган маънони билдиради.

Шунда,улар қўшилса, 《聊闲天说闲说》liao xian tian shuo xian shuo-(сафсата гап,суҳбат) деган маънони билдиради. Бироқ,биринчи контекстдаги ушбу оғзаки ибора,бир оз бошқача маънода келяпти. Бу контекстда ЛаоЛи ни ҳеч ким сафсата, бухуда гапда айбланмаяпти,аксинча 《扯淡》che dan-нинг ишлатилиши 《无聊》wu liao-(《беҳуда,мазмунсизликда》) маъносида келяпти.

3.跌份-die fen- Обруни йўқотмоқ,иснот бўлмоқ, уятга қолмоқ⁷¹.(адабий

номланиши: 有先身份-you xian shen fen-жамият олдида уятга қолмоқ⁷².

Синоним: 掉份儿-diao fenr-хурмати тушмоқ. 现眼-xian yan-жанжаллашмоқ.

⁷¹ Курилова К.А. Обращения в современном китайском языке(к вопросу о речевом этикете китайцев). Владивосток 1999 год. 280 ст.

⁷² 200 Situational Dialogus (使用汉语会话二百句) 北京 2000 年、31 页

丢人 diu ren-хурматни йўқотмоқ. 丢面子-diu mian zi-уятга қолмоқ. 丢脸-diu lian-обрўни йўқотмоқ)⁷³ каби маъноларга эга.

Мисол учун:

1.a) 哎,听说老李昨天在讲台上摔了一跤!-ai,ting shuo lao li zuo tian zai jiang tai shang shuai le yi jiao!

b) 唉,不服老不是? 真跌份!-ai bu fu lao bu shi ?zhen die fen!

a) Вой,эшитишимча кеча Лао Ли минбардан қоқилиб тушган эмиш.

b) У ўзини ҳалиям ёш деб ўйлаяпти шекилли а? Қандай уят !

2.a) 唉,听说小红考英语《烤糊了》-ai, ting shuo xiao hong kao ying yu kao hu le!

b) 是吗? 本来她想长一份没想反到跌了一份-shi ma? Ben lai ta xiang chang yi feng mei xiang fan dao die le yi fen!

a) Айтишларича,Сяо Хун инглиз тили имтихонидан ўта олмапти.

b) Нахотки! У ўзини кўрсатмоқчи эди ку,бунинг ўрнига шарманда бўлибти.

Изоҳ: 《跌》 die сўзи бу ерда 《下落》 xia luo (*тушмоқ*) 《份》 fen (*шахсият,уят*) деган маънода келяпти. Бир замонлар бу сўз,*(инсоннинг жамиятдаги мавқеи)* каби маъноларга эга эди. 《面子》 mian zi. Бу ердан

《跌》 die- каби маънога эга сўз келиб чиқяпти. Биринчи контекстдаги (барчанинг кўзини олдида) 《уятга қолмоқ》 иккинчи контекстда эса,

《обрўни йўқотмоқ》 (*имтихондан еқилмоқ*) каби маъноларда келяпти.

Бунинг сабаби,ёки соғликни ёмонлиги,ёки яхши таёргарлик кўрилмаганлигидир. Ўзини 《长份》 zhang fen-(намоён қилмоқлик) учун,

⁷³ 语文杂记-上海 1984 年 58 页。

тиришқоқлик, саботлик керак бўлади. Акси ҳолда 《跌份》 die fen- га олиб келиши мумкин.

4. 跟着哄 -gen zhe hong- *Оқимда сузмоқ, барчадек бўлмоқ*⁷⁴. (адабий номланиши: 人云亦云 -ren yun yi yun-*бошқа шахсинг номидан гапирмоқ.*

Синоним: 赶时髦 -gan shi maо-*мода билан хамнафас бўлмоқ.* 随大流 -sui da liu-*барчадек бўлмоқ*)⁷⁵ деган маъноларга эга.

Мисол учун:

a) 最近买 VCD 的人挺多,听说老李也买了 - zui jin mai (vcd) de ren ting duo, ting shuo, lao li ye mai le.

b) 唉! 他连电视都没有吨萃是跟着哄! – ai! Ta lian dian shi dou mei you dun cui shi gen zhe hong!

b) Кўпкина харидорлар охири пайтларда VCD сотиб олишпти. Эшитишимча Лаоли ҳам, бир дона сотиб олипти.

b) Уни хатто телевизорлари ҳам йўқ. У ҳам барча инсонлар қилган ишни қилади.

Изоҳ: бу оғзаки иборанинг 《跟着哄》 -gen zhe hong аксини одатда 《从众心理》 -cong zhong xin li (*оламнинг руҳияти*) ва 《头羊现象》 tou yang xian xiang (*пода қўйлар йўлбошчиси ортидан*) каби гапларда кўришимиз мумкин. Шу ўринда 2 хил маъно ўз аксини топган.

1 контекстдаги мисолга мувофиқ → модага эргашиш.

2 Ва тинч ҳолатда жанжални юззага келиши. Муомуо унчалик катта бўлмасада, аммо майда муомуони катта қилиб кўрсатувчи шахслар ҳам жамиятимизда талайгина учраб туради. Охир оқибатда вазият тобора қизгин

⁷⁴ Гао Яо Чи 《现代汉语语法》 (Грамматика современного китайского языка) 河南 1982 年

⁷⁵ А.Л.Семенов. Лексика китайского языка. Москва. 2000 год. 200 ст.

олади, бирок савол ва муомуо ҳал бўлмай қолаверади. Бундай жумбок вазиятларда хитойликлар 《跟着哄》 -gen zhe hong дейишади.

5. 话不能这么说-hua bu neng zheme shuo-Бу унчалик даражада тўғри эмас, бу хаддан ташқари бўрттирилган.(адабий номланиши: 言语偏激-yan yu pian ji-беҳосдан гапирмоқ.⁷⁶ Синоним: 尼将的太过分了-ni jiang de tai guo fen le-хаддан ташқари лойқали)⁷⁷ деган маъноларга эга.

Мисол учун:

a) 唉 ,美国多好啊,又有钱又厉害!-ai mei guo duo hao a,you you qian you li hai !

b) 老李呀, 话不能这么说,你知道美国的钱是从哪儿来的! -laoli ya,hua bu neng zheme shuo,ni zhi dao mai guo de qian shi nar lai de!

a) Оҳ,қанчалар Америка ажойиб : ҳам қудратли,ҳам маблағи жуда кўп!

b)Бу сен ўйлаганчалик осон эмас Лао ли. Америкада пул қаерданлигини биласанми?

Изоҳ: Инкор шаклини ифода этиш учун бу оғзаки ибора жуда ас қотади. Чунки бу оғзаки ибора,инкор этишнинг юмишоқ шакли ҳисобланади. Контекстдаги Лао ли нинг фикрига,хамсуҳбатнинг юмшоқ инкор шакли айтилган. Ахир АҚШ бутун дунёнинг пулидан фойдаланади.

6. 《怨愤》类-yuan fen lei-норозилик ғазаб шакли

1. 怎么说话呢?- zen me shuo hua ne?-Қандай қилиб бу гапни айтдинг?

Андишасиз сўзни айтишга қандай тилинг борди? Сени ишинг бўлмасин.(адабий номланиши: 胡说八道 -hu shuo ba dao-ўйламай

⁷⁶ 500 Daily Expression (使用汉语口语五百句) 新世界出版社。北京-2001 年 59 页。

⁷⁷ 《现代汉语词典》 замонавий хитой тили луғати.

гапирмоқ, сафсата гапни айтмоқ.⁷⁸ Синоним: 你会说话不会-ni hui shuo hua bu hui – сен айтган гапни айтиб бўлмайди. 乱放屁-Luan fang pi-бетартиб гапни айтмоқ)⁷⁹ деган маъноларга эга.

Мисол учун:

1.a) 你的腿怎么那么弯哪?-ni de tui zen me na me wan na?

b) ...!你怎么说呢?-ni zen me shuo hua ne?

a) Нима учун сени оёқларинг бундай қийшиқ (хунук)?

b) Буни айтишга қандай тилинг борди?

2.a) 听说你离了六次婚,真棒!-ting shuo ni li le liu ci hun,zhen bang!

b) 怎么说话呢? 我离几次婚和你有什么美系!- zen me shuo hua ne? Wo li

ji ci hun ni you shen me guan xi!

a) Айтишларича, сен 6 мартта ажрашган экансан, Ажойиб !

b) Сенга нима? Мени ажрашганимни сенга нима даҳли бор?

Изоҳ: Сухбат давомида, сўзлашиш одобини эсдан чиқармаслик лозим. Биринчи контекстдаги (А) нинг гаплари тўғри бўлгани билан, унинг одобсизлигини кўришимиз мумкин. Бундай бетга чопарлик, хунук фазилатлардан бири бўлиб саналади. Иккинчи контекстдаги (А) нинг гаплари ҳам рост бироқ, ўзгаларнинг турмуш хётига аралашиш ҳамда уларни муҳокама қилиш андишасизликка киради. Ихтиёрсиз айтиб қўйилган гапларга жавобан 《怎么说话呢》-zen me shuo hua ne- иборасини ишлатишимиз мумкин.

⁷⁸ А.А.Шукин. Ходячие выражения китайского языка. Муравей. 2004 год. 26 ст.

⁷⁹ Кўрсатилган асар. Ўша саҳифа.

2.现在可好-xian zai ke hao- *Айни дамда,ҳозирда.* (адабий номланиши:今不如昔-jin bu ru xi-*кун сайин ёмонлашмоқ.* Синоним :这是那会儿好-zhe shi na huir hao-*айни пайтда,ҳозирда*)⁸⁰ деган маъноларга эга.

Мисол учун:

a) 老李呀,你能说一下几十年来物价的变动吗?-Lao li ya,ni neng shuo yi xia ji shi nian lai wu jia de bian dong ma?

b) 哎哟,我记事儿那会儿,猪肉八毛一斤,西红柿一毛一筐现在可好十倍都不了!-ai yo,wo ji shi na huir,zhu rou ba mao yi jinxi hong shi yi mao yi kuang! xian zai he hao,shi bei dou bu zhi le!

a) Лао ли оҳирги 10 йил давомида нарх навонинг ўзгариши ҳақида айтиб бера олмайсанми?

b) Эҳ,эсимда,ёшлик чоғимда чўчқа гўштининг ярим (кг) си 8 мао эди,памидорнинг бир савати 1мао эди. Ҳозир эса,нарх наволар камида 10 баробар ошган!

Изоҳ: Ушбу оғзаки ибора кесатиш маъносида келади. Бу ерда 《好》 hao-сўзи, 《好熟呀》 -hao shu ya !-(*жудда иссиқ*) ва 《好贵呀》 -hao gui ya (*жудда қиммат*) сўзлари билан узвий боғлиқ бўлиб,(*хаддан ташқари*),(*хаддан зиёд*) деган маноларда келади. Кекса ҳамда ўрта ёшдаги инсонларнинг нуқсонллари бу- 《怀旧》 -huaì jiù (*ўтмишни эслаш*) дир.

Лекин бу,ўтмишда барча нарса яхши бўлган дегани эмас,аксинча ёшликни қумшанинг аломатларидир. Шундай қилиб,ёшлар (ажойиб келажак орзуси) билан,кексалар эса(умид) билан яшашади.

⁸⁰ Флорова О.П.Словообразование в терминологической лексике современного китайского языка. 1981 г. 132 ст.

Бирок биз, 《脱节》 -tuō jié-реалликдан узилмаслигимиз ва бугунги кун билан яшамоғимиз даркор.

3. 拿把-na ba-*Таъзирни бермоқ.* (адабий номланиши: 将他一军 -jiang ta zi jun-*Унга тўғоноқ бўлмоқ.* Синоним: 要价儿 -yao jiaer-*маълум ҳолатда, вазиятда туриши.* 给他撂子 -gei ta liao zi-*Уни таъзирини бериб қўймоқ*)⁸¹ деган маъноларга эга.

Мисол учун:

a) 哎,你怎么才干一半就不敢了?-ai, ni zen me cai gan yi ban jiu bu gan le?

b) 老板给的钱太少! 我拿他一把,让他自己干吧!-Lao ban gei qian tai shao!

Wo na ta yi ba, rang ta zi ji gan ba!

a) Хой, нима учун сен ишни ярим йўлда тўхтатдинг?

b) Хўжайин маошни кам тўлаяпти, мен уни таъзирини бераман. Барча ишни ўзи қилсин.

Изоҳ: Агар инсоннинг 《特别的能力》 te bie de neng li алоҳида, айрим сифатлари яъни таланти бўлса, у ўзгаларга нисбатан кўпроқ нарсани талаб қилишга ҳақлидир. Аксарият бундай талант эгалари охир оқибатда хўжайинларига арз қилишади. 《拿老板一把》 -na lao ban yi ba, лекин бу йўл, (талант) нинг ишдан хайдалишига олиб келади.

4. 谁都有那一天 -shui dou you na yi tian- *Ўлимдан қочиб бўлмайди, яратганнинг олдида ҳамма тенг.*⁸² (адабий номланиши: 上帝面前人人平等 -shang di mian qian ren ren ping deng-*Худонинг олдида барча инсонлар*

⁸¹ А.А.Шукин. Ходячие выражения китайского языка.2004 год. 12 ст.

⁸² Русско-китайский словарь.1989 год.

тенг. Синоним: 早晚都得死 -zao wan dou de si- *эртами кечми ҳамма бу дунёдан кўз юмади*)⁸³ деган маъноларга эга.

Мисол учун:

1.a) 老李呀,说实话你怕不怕死?- Laoli ya,shuo shi hua ni pa bu pa si?

b) 当然怕,可是...谁都有那一天-dan ran pa,ke shi... shui dou you na zi tian.

a) Лао ли ростини айт,сен ўлимдан қўрқасанми?

b) Албатта,қўрқаман, лекин... ўлимдан қочиб бўлмайди.

2.a) 既然谁都知道早晚有那一天,还瞎忙活什么?- ji ran shui dou zhi dao

zao wan you na yi tian,ha ixia mang huo shen me?

b) 你是要大家等死吗?-ni shi yao da jia deng si ma?

a) Гарчи биз бу куннинг келишини билсак ҳам,унда нима учун бунчалик қайғуаряпмиз?

b) Сен,ҳамма фақатгина ўлимни кутишини истаяпсанми?

Изоҳ: Ушбу оғзаки ибора 2 ҳил маънога эга. Булар:

1) **Фотолистик** (худди биринчи контекстдаги сингари ўлимдан қочиб, кутилиб бўлмайди,уни фақатгина итоат билан кутмоқ лозим).

2) **Оптимал** (бу иккинчи контекстдаги сингари, ўлим албатта келади,фақатгина ҳаётни унумли (мазмунли) яшаб ўтиш лозим, шундагина ҳаёт мазмунга тўла бўлади) деган маънода келади.

7. 《拒绝》类-ju jue lei- инкор этиш шакли

⁸³ Горелов.А.А.Грамматическая система современного китайского разговорного языка. 1962 год.

1. 别价 -bie jia- *Илтимос,Йўқ; Ундай қилма,Керак эмас.*(адабий номланиши: 不容置缘-bu gong zhi yuan-*зарур эмас.*⁸⁴ Синоним: 可别,那哪成啊 -ke bie, na na cheng а-*керак эмас,ундай қилма*)⁸⁵ деган маъноларга эга.

Мисол учун:

a) 老李呀,这顿饭我结了啊! - Laoli ya,zhe dun fan wo jie le a!

b) 别价啊! 别价别价,说好了我请客的! - bie jia! Bie jia bie jia,shuo hao le wo qing ke de!

a) Лао ли,мен таом учун тўлаб бўлдим.

b) Йўқ йўқ! Ахир мен таклиф қиламан деб айтдим –ку!

Изох: 《别价》bie jia- 《мен рози эмасман》 деган ибора,асосан 2 хил маънода ишлатилади.

1) Ҳурмат сифатида. Яъни анъанага кўра таомни хитойлик тўламоғи лозим.

2) Нафратни тийиб бурмоқ,ушлаб турмоқ деган маънога эга.

2. 不管怎么说-bu guan zen me shuo-*Нима бўлишидан қатий назар, нима бўлганда ҳам. Хар қандай ҳолатда ҳам.*(адабий номланиши: 无论如何-wu lun gu he-*лозим эмас.*⁸⁶ Синоним: 随你怎么说-sui ni zen me shuo- *сенга нима айтганда ҳам...*)⁸⁷ деган маъноларга эга.

Мисол учун:

a) 我们对工作安排又意见! -wo men dui gong zuo an pai you yi jian!

⁸⁴ 人民日报-хитой ҳалқ газетаси.

⁸⁵ 《汉语熟语学习手册》-北京大学出版社 2002 年。

⁸⁶ Реформатский А.А.Ведение в языковедение. Муравей. 1967 год. 547 ст.

⁸⁷ Курилова. К.А. Обращения в современном китайском языке.(к вопросу о речевом этикете китайцев). Владивосток. 1999 год. 280 ст.

b) 不管怎么说,上边决定的事儿,照办吧-bu guan zen me shuo,shang bian kuai ding de shir,zhao ban ba.

a) Биз бу ишнинг тақсимотидан мамнун эмасмиз.

b) Ҳар қандай ҳолатда ҳам буни раҳбарият ҳал қилади. Шунинг учун режа асосида ишлаймиз.

Изоҳ: Ушбу оғзаки ибора (*буюрмоқ*) деган маънода келади. Бироқ икки тарафлама бир фикрга келишилмаса,ишда зиддиятга олиб келиши мумкин. Албатта контекстдаги (В) суҳбатдошнинг сўзлари тўғри.

3. 无所谓 - wu suo wei- *Қизиги йўқ,фарқи йўқ,ҳеч қиси йўқ,ташвиш чекма.*(адабий номланиши: 无关紧要- wu guan jin yao-*Мутлақо муҳим эмас.*

⁸⁸Синоним:没事-meí shì-*оддий,ҳеч қиси йўқ.* 没关系- mei guan xi-*ҳеч қиси йўқ, тегишли жойи йўқ*) деган маъноларга эга.

Мисол учун:

a) 老板说你不会做事要辞退你-lao ban shuo ni bu hui zuo shi yao ci tui ni.

b) 无所谓-wu suo wei.

a) Сен ишни мукамал бажармаётганлигин сабабли,хўжайин сени ишдан хайдамоқчи.

b) Ҳеч қиси йўқ.

Изоҳ: Ушбу оғзаки иборани одатда,ўзига ишонган,ҳеч нарсадан кўркмайдиган инсонларни оғзидан эшитишимиз мумкин. Ҳар бир инсоннинг ҳаётида тафовутлар юззага келади,шундай ҳолларда тушкунликка тушмаслик учу 《无所谓》 wu suo wei-иборасини ишлатмоғимиз лозим.

⁸⁸ 《汉语熟语学习手册》北京大学出版社 2002 年

4.用不着- yong bu zhao- *Керак эмас, фойдасиз, хожати йўқ*⁸⁹. (адабий номланиши: 白无一用-bai wu yi yong-*зарур эмас*.⁹⁰Синоним: 不用-bu yong-*Керак эмас*)⁹¹ деган маъноларга эга.

Мисол учун:

a) 我开车送你回家吧!-wo kai che song ni hui jia ba!

b) 不用着!-bu yong zhe!

a) Сени уйга обориб кўяқолай.

b) Йўқ керак эмас.

Изоҳ: Ушбу контекстдаги оғзаки ибора, 《没用》 mei yong- *Керак эмас, рад этиш* маъносида келяпти. Бунинг омоними эса, 《用得着》 yong de zhe ва 《有用》 you yong (керак) маъносини беради.

Хитой тилидаги оммабоп ибораларни семантик гуруҳлар доирасида когнитив лингвистиканинг қонун қоидаларига кўра таҳлил қилиш хитой тилини , хитойликларнинг менталитетини, дунёқарашини чуқурроқ анлашга амалий ёрдам кўрсатиши юқоридаги таҳлил асосида кўринди. Бир иборанинг алоҳида лексик бирлик сифатида, мантдан ташқарида таҳлил этилиши тушунмовчиликни юзага келтириши ҳам исботланди.

⁸⁹ А.А.Шукин 《Ходячие выражения китайского языка》 . Москва. 2004 год.

⁹⁰ 《汉语熟语学习手册》北京大学出版社-2002年。

⁹¹ 《现代汉语词典》 замонавий хитой тили луғати.

ХУЛОСА

Когнитив лингвистика ва хитой тилидаги оммабоп ибораларнинг лингво-когнитив таҳлилларидан шундай хулосаларга келишимиз мумкин:

1. Когнитив фан (cognitive science), 认知科学-ren zhi ke xue- **КОГНИТОЛОГИЯ** ёки **КОГНИТОЛОГИЯ** деб номлаш мумкин, унинг ўрганиш предмети инсон билимларини тузилиши ва фаолият юритиши, бу фан сунъий интеллект номи билан маълум бўлган инженер фанини ривожланиш натижасида пайдо бўлди. Когнитив фан қуйидаги фундаментал ғояга асосланган: “тафаккур билимининг фрейм, режа, сценарий, моделлар ва бошқа тузилмалари турдаги ички (ментал) репрезентацияларини манипуляциясидир”;
2. Биз тузилмалаштирилган билимнинг глобал квантлари сифатида концептлар билан фикр юритамиз;
3. Инсоннинг когнитив дунёси тилнинг фаол иштирокида кечаётган хулқи ва фаолияти бўйича ўрганилади. Тил эса, ҳар қандай инсон фаолиятининг нутқий фикрловчи асосини ташкил қилади, яъни инсон фаолиятининг мотив, нуқтаи назари, ҳаракатини шакллантириб натижасини прогнозлаштиради;
4. Когнитив лингвистика нуқтаи назардан маъноларни уникал қоидалар бўйича вужудга келтиришдан кўра, иборалардан фойдаланиш тежамкордир. Узун бир неча гапдан иборат фикрни бир ибора билан ифодалаш мумкин;
5. Ҳозирги кунда тил бирликлари мазмуни кўринишини етарли даражада тасвирлашга қобилиятли идеал метатил йўқ, бундан битта тадқиқотда турли услубларни қўллаш ва уларни бирлаштириш зарурияти вужудга келади;

6. Когнитив лингвистика билимнинг базавий категориясига мурожаат этиб, “лингвистик ва экстралингвистик қарама-қаршиликни бартараф этиб тадқиқотчи учун турли хилдаги билимларни тасвирлаш учун битта метатилни қўллаш имкониятини беради;
7. Тилшуносликнинг илмий аппарати ёрдамида амалга ошириладиган концептларнинг таҳлили ҳамда табиий тилнинг концептуал тузилмасини тадқиқ этиш ҳар қандай халқни дунё қаршининг универсал ва идиеоэтник томонлари ҳақида ишончли ахборот олиш имкониятини беради, яъни биз бунда халқ руҳи деган уникал феноменни тушунчасига эга бўламиз.
8. Хитой лексикаси ўз ичига нафақат оддий сўзлар ва сўз бирикмаларини балки турғун ибораларни ҳам олади. Ушбу турғун иборалар, асосан оммабоп хусусиятга эга бўлиб, ўзининг турғун структурасига ва семантик мукаммалигига эга. Бундай ибораларнинг 80% бўлинмас. Структур жихатдан турли шаклларга эга. Оммабоп ибораларнинг шаклланиши, вараивожланиши асосан маълум бир миллатнинг кундалик турмуши, урф-одатлари, анъаналари билан чамбарчас боғлиқ. Улар миллий минталитет хусусиятини ўз ичига олган, когнитив метод асосида таҳлил этилувчи иборалардир;
9. Хитой тилини, оммабоп ибораларсиз тасаввур этиш жуда мушкул. Иборалар ёрдамида фикримизни аниқ ҳамда равон тушунтира олишимиз мумкин. Оммабоп ибораларни семантик гуруҳларга ажратган ҳолда таҳлил қилиш ўқувчи учун янги ибораларни талқин қилишида осонлик яратади, янги ибораларнинг семантик гуруҳидан келиб чиқиб идрок этиши осонлашади ва ушуб иблрани кенг қўллашда амалий ёрдам кўрсатади;
10. Маълум даврларда кенг қўлланилган шиорлар, сиёсий ҳаракатлар, янги иборалар ва номлар ўз иборасига эга бўлиш ҳуқуқига эга бўлди. Оммабоп ибораларни хитой халқи минталитети билан узвий боғлиқлиги мисолларда кузатилди.

Фойдаланилган манба ва адабиётлар рўйхати

Асосий манбалар

1. Каримов И.А. Инсон, унинг ҳуқуқ ва эркинликлари – олий кадрият.- Т.: Ўзбекистон, 2006.- Т. 14.-276 б.

1. Каримов И.А. Ўзбек халқи ҳеч қачон, ҳеч кимга қарам бўлмайди. - Т.: Ўзбекистон, 2005.- Т. 13.- 445 б.

2. Fan Xinming. Waishishiyong wenshu daquan. - Beijing: Shijie zhishi chubanshe, 1994.- 430 б.

3. Huang Jinqi. Waijiao wenhui wenshu jiaocheng. Xia ce. – Beijing: Shijie zhishi chubanshe, 2004.- 621 б.

4. Huang Jinqi. Waijiao wenhui wenshu jiaocheng. Xia ce. – Beijing: Shijie zhishi chubanshe, 2004.- 784 б.

5. Huang Jinqi . Shenme shi waijiao. -Beijing: Shijie zhishi chubanshe 2004.- 575 б.

6. Li Dejin, Cheng Meizhen. A Practical Chinese Grammar for Foreigners, Beijing.:Slnolingua, 2003.-741 p.

7. Wang Yulin. Mingcheng youlai 1001.- Beijing, 1996.- 245 б

8. Yuyanxue mingci jieshi.- Beijing: Shangwu yinshuguan, 1960.- 156 б.

9. Xiaoxue jiaoshi shiyong yuwenzi. - Beijing: Shangwu yinshuguan, 1999.- 187 б.

10. .Zhonghua renmin gongheguo yu Wuzibiekeshitan gongheguo shuanbian guanxiwenjian huibian 1992 – 2002.- Beijing, 2002. - 112 б.

Адабиётлар

11. Абдуллаева А.А. Лексика сферы международных отношений (на материале русского и узбекского языков): Автореф. дис. ... канд. филол.наук.- Ташкент: Национальный Университет имени Мирзо Улугбека, 2003.- 21б.

12. Абдуллаев Р.В. Сотрудничество с международными

организациями в аграрной сфере // Сельское хозяйство Узбекистана. 2000. №3. С. 56-57.

13. Антонян К.В. Морфология результативных конструкций в китайском языке.- М.: Муравей, 2003.- 184 б.

14. Н.Ф. Алефиренко. Современные проблемы науки о языке. – М.: «Флинта», «Наука», 2005. – 412 б.

15. Баранов А. Н. Введение в прикладную лингвистику – М.:УРСС, 2003. – 358 б.

16. Бартольд В.В. Работы по истории и филологии тюркских и монгольских народов. – М.: Восточная Литература. РАН, 2002 -755 б.

17. Бегматов Э.А. Ҳозирги ўзбек адабий тилининг лексик катламлари.- Т.: Фан, 1982.- 139 б.

18. Безменова Н.А., Герасимов В. И. Некоторые проблемы теории речевых актов. // Языковая деятельность в аспекте лингвистической прагматики: Сб. обзоров. М., 1984. .146-196 б.

19. Березин Ф. М. История лингвистических учений. – М.: Высшая школа,1984. 318 б.

20. Бехбудий М., Танланган асарлар. – Т. Маънавият, 1999.-279 б.

21. Блумфилд Л. Язык. -М., 1968.- 499-502 б.

22. Боқиева Г. Кадрлар тайёрлаш миллий дастури талаблари даражасида чет тили ўқитишнинг долзарб муаммолари. // ЎзДЖТУ илмий – амалий конференция материаллари. –Т.: Филолог,2005. – 383 б.

23. Вархапович Л.В. Лингвистика в таблицах и схемах.- Минск: Новое знание, 2003. – 127 б.

24. Гак В. Г. Языковые преобразования. – М., «Языки русской культуры», 1998, 763 б.

25. Гао Мин – кай, Лю Чжен тань. Исследование заимствований в современном китайском языке. - Пекин, 1958.- 116 б.

26. Головин Б.Н. Термины в языке и речи.- Горький: ГГУ, 1984.- 145

б.

27. Головин Б.Н., Кобрин Р.Ю. Лингвистические основы учения о терминах.- М.: Высшая школа, 1987.- 220 б.
28. Горелов В.И. Лексикология китайского языка.- М.: Просвещение,1984.- 321 б.
29. Гумилев Л. Древние турки. - М.: Рольф, 2002.- 555 с.
30. Гуломов А.Ф. Ўзбек тилида сўз яшаш усуллари ҳақида.- Т.: Узбекистон Фанлар Академиясининг Тил ва Адабиёт Институтининг, 1950.- 118 б.
31. Дадабаев Х. Общественно-политическая и социально-экономическая терминология в тюркоязычных письменных памятниках XI-XIV вв.- Т.: Ёзувчи, 1991.- 185 б.
32. Даниленко В.П. Лексико-семантические и грамматические особенности слов-терминов из книги “Исследования по русской терминологии”.- М.: Наука, 1971.- 123 б.
33. Даниленко В.П. Русская терминология (опыт лингвистического описания).- М.:Наука, 1977.- 187 б.
34. Жданкин И.В. Слова единицы речи в китайском языке. - М., 1986- 140 б.
35. Зограф И.Т. Монгольско – китайская интерференция. Язык монгольской канцелярии в Китае. – М.: «Наука», 1984. – 140 с.
36. Звегинцев В.А. Семасиология.- М., 1957.- б.
37. Зевахина Т.С. Компонентный анализ как метод выявления семантической структуры слова: Автореф. Дис. ... канд. Филол. Наук. М.: МГУ, 1979
38. Зонова Т.В. Дипломатия иностранных государств.- Москва: РОССПЭН, 2004.- 249 б.
39. И.Т.Зограф. Монгольско–китайская интерференция. (Язык монгольской канцелярии в Китае). – М.: «Наука», 1984. – 140 б.
40. Иванов А.И., Поливанов Е.Д. Грамматика современного

китайского языка. - М., 1930.- 110 б.

41. Иванов В.В. Терминология и заимствования в современном китайском языке.-М.: Наука, 1973.- 188 б.

42. Идти в ногу с веяниями времени, развивать “Шанхайский дух”// Избранные документы ШОС. - Пекин: Мировая литература. Т. 2. –779 б.

43. Исаенко Б.С. К проблеме границ китайского слова. Опыт китайско–русского фонетического словаря.- М., 1957.- 145 б.

44. Исаенко Б.С. К проблеме границ китайского слова. Опыт китайско–русского фонетического словаря. - М., 1957.- 241-318 б.

45. Иссерлин Е.М. Лексика и фразеология современных дипломатических документов.Учеб. пособие.- М., 1966.- 145 б.

46. Камалов Ф. Ўзбек тили лексикаси.- Т., 1953.- 157 б.

47. Канделаки Т.Л. Семантика и мотивированность терминов.- М.: Наука, 1977.- 167 б.

48. Каримов А.А. Хитой ва Жанубий – Шарқий Осиё: филология, сиёсат ва фалсафа масалалари.// ТошДШИ илмий – амалий конференция материаллари. -Т., 2006. – 88 б.

49. Каримов А.А. Хитой тилидаги ҳисоб сўзлар: лексик – семантик, структурал ва функционал таҳлил.- Т.: ТошДШИ,2003. – 119 б.

50. Каримов А.А. Хитой тилининг асосий грамматик бирликлари.- Т., 2001.- 57 б.

51. Каримов А.А. Хитойшуносликнинг долзарб муаммолари: филология,сиёсат, иқтисодиёт ва фалсафа. // ТошДШИ илмий – амалий конференция материаллари. -Т., 2006. – 160 б.

52. Касымов А. М. Дипломатия асослари. Т., 1996. 110 с.

53. Касымов А.М. Внешнеполитические ориентиры Республики Узбекистан Т., 2000. 120 с.

54. Кленин И.Д. Звуковые заимствования в современном китайском языке. // Труды военного института иностранных языков. - М., 1969- № 5-

121 б.

55. Кленин И.Д. Проблемы морфемной контракции в современном китайском языке //Тезисы докладов ; международной конференции по языкам Дальнего Востока, Юго-Восточной Азии и Западной Африки. 17-20 сентября 1997 г. М., 1997.,108-110 б.

56. Кобозева И. М. Лингвистическая семантика. – М., Эдиториал УРСС.,2000.-350 б.

57. Коротков Н.Н. Основные особенности морфологического строя китайского языка.- М., 1968.- 400 б.

58. Котелова Н.З. К вопросу о специфике термина.//Лингвистические проблемы научно – технической терминологии.//- М.: Наука, 1970.- 143 б.

59. Кочергин И.В. Очерки лингводидактики китайского языка.- М.: Восток Запад, 2006.- 190 б.

60. В.И.Кодухов. Введение в языкознание. – М.: «Просвещение», 1979. – 350 б.

61. Крючкова Т.Б. Особенности формирования и развития общественно-политической лексики и терминологии. – М.: Наука, 1989. – 149 б.

62. Курилова. К.А. Обращения в современном китайском языке.(к вопросу о речевом этикете китайцев). Владивосток. 1999 год. 280 ст.

63. Кубрякова Е. С. Деривация, транспозиция, конверсия // Вопросы языкознания. 1974. №5ю 64-76 б.

64. Кулмаматов Д.С. К истории официальных письменных языков Средней Азии XVI – XVII вв.// Ж. Хорижий филология. Тил, адабиёт, таълим.- 2001.- № 1.- 124 б. .

65. Кулмаматов Д.С. Расспросные речи среднеазиатских послов и гонцов XVII в.- М.: Бюллетень Института востоковедения РАН, 2001.- вып. № 9.- 143 б.

66. Кулмаматов Д.С. Среднеазиатские дипломатические документы и

их русские переводы XVII в. (Грамоты, челобитные).- М., 1994.- 214 б.

67. Курдюмов В.А. Курс китайского языка: теоретическая грамматика.- М.: цитадель-трейд, Лада, 2005.- 573 б.

68. В.И.Кодухов.Введение в языкознание. – М: «Просвеёение», 1979. – 350 б.

69. Лайонз Дж. Язык и лингвистика. – М.: УРСС, 2004. – 317 б.

70. Ли Цзинси, Лю Шижу. Учебные материалы по грамматике китайского языка.- Пекин, 1959.- 595 б.

71. Лотте Д.С. Вопросы заимствования и упорядочения иноязычных терминов и терминологических элементов.- М.: Наука, 1982.- 165 б.

72. Материалы научной конференции: «Китайско – Узбекистанские отношения: сотрудничество и развитие» - Пекин (КНР): Институт России, Восточной Европы и Центральной Азии КАОН, 2006.- 188 б.

73. Мешков О.Д. Словообразование современного английского языка.- М.: Наука, 1976.- 145 б.

74. Молочков Ф.Ф. Дипломатический протокол и дипломатическая практика. - Изд.2.- М., Межд.отношения, 1979.- 225 б.

75. Мухитдинова Х.С., Абдуллаева А.А. Расмий услубнинг дипломатик ёзишмалар тури.- Т., 1997.- 115 б.

76. Немченко В.Н. Основные понятия словообразования в терминах.- Красноярск, 1985.- 203 б.

77. Неъматов Х., Расулов Р. Ўзбек тили систем лексикологияси асослари.- Т.: Ўқитувчи, 1995.- 135 б.

78. Носирова С.А. Ҳозирги замон хитой тили дипломатик терминларнинг лексик-семантик ва структур хусусиятлари.Ф.ф.н.илмий даражасини олиш учун ёзилган номзодлик диссертацияси. – Тошкент, 2008 йил. - 150 бет.

79. Олбрайт Мадлен. Госпожа Госсекретарь. – Альпина Бизнес Букс, М., 2004. – 687 б.

80. Основы теории лексического калькирования.- Алма-Ата, 1974.- 186 б.
81. Ошанин И.М. Слово и части речи в китайском языке.- М.,1946.- 125 б.
82. Реформатский А.А. Введение в языкознание.-М.,1955.- 396 б.
83. Реформатский А.А. Мысли о терминологии //Современные проблемы русской терминологии. – М., 1986.- 145 б.
84. Реформатский А.А. Что такое термин и терминология. - М., 1959.- 453 б.
85. Сатоу Э. Руководство по дипломатической практике. – М.: Издю ИМО, 1961.- 345 б.
86. Сафарова Р. Лексик - семантик муносабатларнинг турлари.- Т.: Ўқитувчи, 1996.- 116 б.
87. Семанас А.Л. Лексикология современного китайского языка.- М.: Наука, 1992. – 277 б.
88. Семенас А.Л. Лексика китайского языка.- М.:Муравей, 2000.- 312 б.
89. Семенас А.Л. Некоторые особенности семантики сложения в изолирующих языках (К типологии семантических реляций) // Лингвистическая типология.- М., 1985.- 176 –177 б.
90. Семенас А.Л. О синтагматической семантике копулятивного сложения в китайском языке // Исследования по китайскому языку. - М., 1973.- 166 б.
91. Сергеев Ф.П. Лексика сферы международных отношений.- Киев – Одесса, 1984.- 214 б.
92. Смирницкий А.И. Лексикология английского языка.- М., 1956.- 200 б.
93. Содиков Қ., Иномхўжаев Р., Омонов Қ. Шарқ филологиясининг тугун ва ечимлари. // ТошДШИ илмий – амалий конференция

материаллари.- Т.,2005. – 244 б.

94. Солнцев В.М. Очерки по современному китайскому языку.- М.,1957.- 153 б.

95. Солнцев В.М. К вопросу о приложимости общеграмматических терминов к анализу китайского слова //Морфологическая структура слова в языках различных типов.- М., 1963.- 156 б.

96. Солнцев В.М. Очерки по современному китайскому языку.- М., 1957. – 204 б.

97. Суперанская А.В. Общая терминология: вопросы теории.- М.: Наука, 1989. – 235 б.

98. Тао Лян. Словообразовательный анализ неологизмов китайского языка периода политики «открытых дверей». - Тайюань, 2002. – 108 б.

99. Толикина Е.Н. Некоторые лингвистические проблемы изучения термина// Лингвистические проблемы научно – технической терминологии.- М.: Наука, 1970.- 146 б.

100. Торкунов А.В. Дипломатическая служба.- Москва: РОССПЭН, 2002.- 686б.

101. Тэтчер М. Искусство управления государством. Стратегия для меняющегося мира. М. Альпина Паблишер. 2003. – 502 б.

102. Улахович В. Е.. Международные организации.- Москва: АСТ, 2005.- 397б.

103. Усмонов О., Хамидов Ш. Ўзбек тили лексикаси тарихидан.- Т.: Фан,1981.- 114 б.

104. Ўзбек тили атамашунослиги. //Ахборот 13-14 чиқарув. -Т.: Фан, 2002.

105. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. – Т. Ўзбекистон. 1998. 4 модда.

106. Фёдоров Л. Дипломат и консул. - М., 1965.- 143 б.

107. Фитрат А. Танланган асарлар. 1 жилд. –Т., Маънавият.,-2000.-256

б.

108. Фитрат А. Танланган асарлар. 2 жилд. –Т.,Маънавият.,-2000.-206

б.

109. Фролова О.П. Словообразование в терминологической лексике современного китайского языка.- Новосибирск: Наука, 1981.- 130 б.

110. Хазраткулов Д.Э. Дипломатические отношения между Мухаммадшахом и Чингизханом // Шаркшунослик. Т., 2000. №10. С. 109-116.

111. Хаматова А.А..Словообразование современного китайского языка.-М.: Муравей, 2003.- 223 б.

112. Хаматова А. А. К вопросу о тенденциях развития современной китайской лексики // Актуальные проблемы китайского языкознания: Материалы Всероссийской конференции по китайскому языкознанию – М., 1994. 149-150 б.

113. Хидоятова Ш., Каримов А.А. Хитой тили грамматикаси.- Т.: Фан ва технология ,2004. – 152 б.

114. Холбеков М. Амир Темурнинг Европа қироллари билан ёзишмалари.- Самарқанд, 1996.- 121 б.

115. Хомский Н., Миллер Дж. Введение в формальный анализ естественных языков.- М, 2003.-62 б.

116. Цыганков П. А. Теория международных отношений.- М.: Гаролрики, 2003. -560 б.

117. Цыгнаков П.А. Международные отношения:теории, конфликты, организации.- Москва: Альфа, 2004.- 280 б.

118. Цыкин В.А. Полуаффиксация в системе китайского словообразования.//Ж. Вопросы языкознания.- 1979. -№ 5.- 128 б.

119. Черчилль Уинстон. Мускулы мира.- М.: Эксмо, 2004.- 528 б.

120. Чжоу Ихуан. Дипломатия Китая. - Пекин: Межконтинентальное издательство Китая, 2005.- 188 б.

121. Чурилина Л. Н. Актуальные проблемы современной лингвистики.

– М.: Флинта, Наука. 2006. – 405 б.

122. Шамаманов Ш.И. Китай и внешний мир: Китайский способ решения региональных проблем // Шарқшунослик. Т., 1999. №3. С. 5-15.

123. Шоматов О.Н. Жанубий Осиё тилларига кириш. I қисм. -Т.: ТошДШИ нашриёти, 2003. -156 б.

124. Шаматов А.Н. Введение в языки Южной Азии. Т., 2003. Ч.1. 140 с.

125. Шмелёв Д.Н. Проблемы семантического анализа лексики (на материале русского языка).- М.: Наука, 1973.- 232 б.

126. Шоабдурахмонов Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили. - Т.: Ўқитувчи, 1980.- 114 б.

127. Шпанова Э.М. Лингвистические особенности официально – деловой речи.//Ж. Русский язык за рубежом.- 1983.- 145 б.

128. Щичко В.Ф. Китайский язык: теория и практика перевода.- М.: Восток –Запад, 2004.- 223 б.

129. Щукин А.А. Современная китайская аббревиатура. - М.: Восток-Запад, 2004.- 214 б.

130. Юсуф Ҳос Ҳожиб. Қутадғу билиг. – Т.: Юлдузча, 1990.- 186 б.

Хорижий тиллардаги адабиётлар

131. Ван Ли. Ханьюй цзянхуа (Лекции по китайскому языку) Пекин, 1956.76 б.

132. Гао Вэньда, Ван Литин. Цыхуй Чжиши (Сведения по лексике). Цзинань, 1962. 175 б.

133. Го Лянфу. Сяндай ханьюй ды цяньчжуй хэ хоучжуй (префиксы и суффиксы современного китайского языка) // Чжунго юйвэнь (китайский язык) 1983 , №4ю 250-256 б.

134. Chomsky N. Knowledge of Language: Its Nature, Origin, and Use. - Greenwood Publishing Group.-Westport, CT, USA, 1985.-320 p.

135. Chomsky N. New Horizons in Study of Language and Mind.- Cambridge University Press. – Cambridge, England, 2000.-239 p.
136. Chomsky N. Lectures on Government and Binding. Dordrecht: Foris, 1981.
137. Chomsky N. On Nature and Language. – Beijing University Press, 2004.-179 p.
138. Clinton B. My Life. Alfred a. Knopf. – NY, 2004. – 957 p.
139. Foreign Leaders Perspective on China. – Beijing, Foreign Language Teaching and Research Press, 2002.- 457 p.
140. Kissinger H.. Years of Renewal. Diplomacy.- A Touchstone Book Pub.by Simon & Schuster NY, USA, 2000. - 1151 p.
141. Kissinger H. Talks with Beijing & Moscow.-The New Press. New Yourk. 1998 – 515 p.
142. Woods A, Fletcher P., Hughes A. Statistics in Languages Studies. - Cambridge University Press. – Cambridge, England, 1986.-327 p.
143. Ding Shenshu. Xiandai hanyu yufa jianghua.- Beijing, 1979.- 228 6.
144. Feltham R.G. Diplomatic handbook. – London : Longman, 1999.-178 6.
145. Gao Minkai. Putong yuyanxue. – Shanghai, 1955.- 248 6.
146. Gao Wenda, Wan Lijin. Cihui zhishi.- Jinan, 1962.- 175 6.
147. Hockett C.F. A course in Modern Linguistics. - New York, 1963.- 3216.
148. Huan Yuezhou. Yuwen zhishi.- Beijing, 1957.- 230 6.
149. Jerome L. Packard. The morphology of Chinese: A Linguistic and Cognitive Approach. – Beijing: Foreign Language Teaching and Research Press; Cambridge University Press, 2001.- 344 6.
150. Jin Shaozhi. Cihui.- Beijing, 1963.- 316 6.
151. Joan R.Wood and Jean Serres. Diplomatic Ceremonial and Protocol. - New York, 1999.- 328 6.

152. Ibragimov N. The Travels of Ibn Battuta to Central Asia. Itahaka Pr, Darnet Pub. Ltd. London, 1999. p.170.
153. Compilation of Laws and Regulations Concerning Foreign Investment in China. - Intercontinental Press. Beijing, 2002.- 576 p.
154. Li Jinxi, Liu Shizhu. Hanyu yufa jiaocai. - Beijing, 1957. – 187 б.
155. Li Lanqing. Education for 1.3 billion. – Foreign Language Teaching and Reserch Press & Pearson Education, Beijing, 2004.- 483 p.
156. Lu Zhiwei. Hanyude goucifa.- Beijing, 1964. – 231 б.
157. Mouratov E.N. Diplomatic Documents and Diplomatic Correspondence in English.-M.: ACT., 2001.- 219 б.
158. Nowotna Z. Affix – like word – formation Patterns in modern Chinese.- Prague, 1969.- 178 б.
159. Nowotna Z. Contributions to the study of loan – words and hybrid words in modern Chinese // Archiv Orientalni.- 1969.- Vol. 37. № 1.- 112 б.
160. Powell Colin. My American Journey. – Ballantine Books., NY, 2003. – 676 p.
161. Ren Xueliang. Han yu jiao cifa.- Beijing, 1981.- 245 б.
162. Ren Xueliang. Hanyu zaocifa.- Beijing, 1981. – 320 б.
163. Shprintsin A.G. Chinese-Russian Linguistic Contacts and Russian loan-words in Spoken Chinese. - Contries and peoples of the Pacific Basin(Summaries of articles by Soviet Scholars).- Moscow, 1971.- 159 б.
164. Sun Chansui. Fanyici, duoyici, bianyici. – Changchun, 1956.- 124 б.
165. Xiao Zhuangzhi. Wuzibiekeshitan.- Beijing : Shehui kexue wenxian, 2004.-250 б.
166. Zhang Jin. Xiandai hanyu.- Shanghai, 1984.- 220 б.
167. Zhang Yongquan. Shiyong E Han Han E fanyi.- Shandong, 2000- 339 б.

Луғатлар

168. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов.- М., 1966.- б.
169. Дипломатический словарь. В 3-х т. Под ред. - М., 1985-1986.
Т.1. 328 б.
170. Сіһаі. – Пекин, 1979.-2215 б.
171. Китайско-русский словарь. Сост. Фу Чонг.- Шанхай, 2004.- 1249 б.
172. Лингвистический энциклопедический словарь. 2 издание, дополненное. – М.: Большая Российская энциклопедия, 2002. – 707 б.
173. С.А.Носирова, А.А.Каримов. Хитойча – ўзбекча – русча дипломатик атамалар луғати. – ХХР: «Хейлонгдзянг», 2004. – 328 б.
174. Ҳожиёв А.Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати.- Т.: Фан, 2002.-165б.

Интернет саҳифалари

175. <http://russian.people.com.cn/31519/2575322/html>
176. <http://www.chinaembassy.uz>
177. <http://www.ncac.gov.cn>
178. <http://www.cninaview.org>